

STRUKTURA OBRRTNIŠTVA U HRVATSKIM POKRAJINAMA

Ekonomsko socijalnu strukturu obrtništva u hrvatskim pokrajinama dosta je teško pratiti, zbog neujednačenih kriterija statističkih podataka kroz promatrano razdoblje, te vrlo velike fluktuacije poslovanja obrtničkih radionica i njihove djelatnosti. Do 1914. odnosno 1919. kriteriji za obrtničku djelatnost bili su uglavnom broj radnika u radionama pa je djelatnost s manje od 20 radnika smatrana obrtničkom, što je i u međuratnom razdoblju zadržano kao jedan od kriterija, ali uz ograničenu snagu motora obrtničkog alata za proizvodnju. Prema navedenom kriteriju u vremenu do prvog svjetskog rata struktura obrtnih radionica do prvog svjetskog rata bila je slijedeća:¹

SKUPINE OBRRTA I INDUSTRIJE	1890						1910						VIŠE OD 20			
	1		2	3-5	6-10	11-20	21 I VIŠE	BEZ POMOĆNIKA		1	2	3-5		6-10	11-20	
	BEZ POMOĆNIKA	SA	POMOĆNIKA					POMOĆNIKA	SA	POMOĆNIKA						
proizvodnja željeza i kovina	65,9	22,8	7,4	3,4	0,3	0,1	0	63,4	23,2	8,02	4,05	0,8	0,2	0,08		
proizvodnja strojeva i prometalata	70,6	20,18	6,8	2,1	0,09	0,04	0	71,1	19,7	5	2,7	0,6	0,3	0,3		
proizvodi od kamena, zemlje i td.	62,8	20,5	8,5	4,7	1,6	0,6	0,8	59,2	17,7	7,7	8,1	3,2	1,8	1,9		
prizvodi drva i kosti	68,3	15,8	6,8	4,8	1,5	1,06	1,5	61,5	19	7,7	6,9	1,5	1	2		
proizvodi od kože, četinja i td.	55,4	23,4	10,6	9,2	0,6	0,3	0,1	63,5	16,5	9,7	8,2	1,2	0,3	0,3		
proizvodnja tkanina	69,5	17,3	6,9	5	0,9	0,08	0,08	70,2	13,9	6,8	6,4	1,9	0,2	0,7		
proizvodnja odijevanja	66,4	19	8,1	5,5	0,6	0,1	0,03	72,3	14	6,7	5,8	0,8	0,1	0,03		
proizvodnja papira i predmeta od p.	46,9	19,7	10,6	16,6	3	1,5	1,5	43,5	17,9	7,6	7,6	7,6	5,1	10,2		
proizvodnja hrane i pića	55,7	23,1	10,3	8,5	1,6	0,3	0,1	55,7	21,4	9,9	9,1	2,4	0,6	0,6		
proizvodnja kemijskih izrađevina	49,6	21	12,7	8,2	2,2	0,7	5,2	55,3	17,2	8,3	7,1	3,5	1,7	6,5		
građevinska djelatnost	85,1	9,1	3,2	1,4	0,5	0,2	0,2	77,5	11,8	4,6	3,4	1,2	0,7	0,5		
polgrafiska i umjetnička djelatnost	47,6	12,1	4,6	23,3	4,6	1,8	5,6	43,5	10,6	5,6	20,8	8	5,1	5,8		
svratišta i gostionice	nisu posebno izraženi							68,7	18,5	6,4	4,5	1,1	0,4	0,2		
obrti bez pobjliže oznake	nisu osebno izraženi							66,6	33,3	0	0	0	0	0		
ukupno	67,3	18,7	7,5	4,8	0,8	0,3	0,3	68	17	7	5,6	1,2	0,5	0,5		
U BROJEVIMA UKUPNO	22,645	63,31	2,52		290	106	109	36,54	9,161	3,773		690	277	271		
POMOĆNIKA	0	6,312	5,05	1,640/	5,8	2,144	1,489	9,855	0	9,161	7,546	3,260/	10,86	5,032	3,835	23,6
UKUPNO POTHVATA 1890	33.828															
UKUPNO POMOĆNIKA-	30.647															
UKUPNO POTHVAT- 1910	53..73															
UKUPNO POMOĆNIKA	60.04															

¹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1905 str.497i 1910.godinu str.365.

Godina	radione bez	3-			6-10	11-20	21 i više
		s 1 pomoćnika	s 2	5			
1890	67,34	18,8	7,51	4,87	0,86	0,32	0,33
1900	67,59	18,4	7,17	4,95	1,07	0,38	0,49
1910	68,01	17,1	7,02	5,63	1,28	0,5	0,51

PORAST BROJA RADIONICA POJEDINIH VRSTA OBRTA

Kovači	Bravari	ciglar	lončari	rezana građa- stolari	Krojači	postolari i čizmari	Mlinari	pekari	mesari	alk.pića	ličioći	tesari	
11,1	45,5	75	-17,8	-1,8	65,1	47,6	27,5	5,8	21,6	14,8	143,1	49,5	38,6

Porast broja industrijskih poduzeća u odnosu na		Obrtnička		zv.-		odijevanja		Papira		prehrane		kemijska		građe- vinarska		grafička		turizam		ostali	
ind.željeza i metala	mašina i brodova	kamena i zemlje	drvna ind. i stakla	kože i proizv. od kože	tekstila	odijevanja	Papira	prehrane	kemijska	građe- vinarska	grafička	turizam	ostali								
20	34,9	64,7	18,4	13,6	50,8	28,3	17,3	19	32,1	51,8	70,9	18,2	5								

Navedene statistike pokazuju manje povećanje broja radionica bez pomoćnog osoblja i radiona s većim brojem radnika-od tri radnika naviše, odnosno pokazuje da je bio ugrožen sitni obrt bez mogućnosti prelaženja u proizvodnju većih razmjera. A upravo takvih obrtnika bilo je najviše. Nešto više od dvije trećine svih zanatskih radionica imali su obrtnici koji su sami radili bez pomoćnika i zajedno s radionicama s dva pomoćnika činili 90 posto od ukupnog broja obrtničkih radionica. To je bio sitni obrt individualne proizvodnje u kojem još nije bio uveden ni rad s motorima, a pogotovo ne manufakturnog tipa. Prevladavanje ručnog rada u zanatskoj proizvodnji pokazuje i činjenica da je 1900. od 43.257 zanatskih radionica, to jest onih u kojima je bilo uposlano do 20 radnika, samo u njih 2.839 korišten u proizvodnji rad motora, a u svim ostalim obavljane su sve faze izrade proizvoda ručno. Obrtničke radionice su bile uglavnom mali pogoni koji su proizvodili robu široke potrošnje i svojom proizvodnjom samo se djelomično uklapali u industriju, ali ne kao njezina dopuna, već kao potrošač njezinih polu sirovinskih proizvoda. Najveći broj zanatskih radionica bio je u proizvodnji hrane, ugostiteljstvu i odijevanju. Zanatstvo je kao i industrija bilo u previranju, posebno u vrijeme krize, što se vidi iz podataka koji pokazuju da je veliki broj radnji obustavljao rad, ali je veliki broj i ponovno otvaranih radionica, pa je u zanatstvu vladala velika fluktuacija, koja pokazuje njegov nestabilan položaj. Najveća previranja bila su u radionicama srednje veličine, koje su prerastale

u veća poduzeća ili postepeno, a ponekad i naglo, propadale. Sva previranja u zanatstvu kao i industriji tog vremena pokazuju nesigurnost ne agrarne privrede u cjelini izazvane nedostatkom kapitala, slabo razvijenim tržištem, neadekvatnom ekonomskom politikom u prometu, porezima i cijenama, a velikim dijelom i teškoće u stabilnijem organiziranju te privrede u fazi početaka industrijalizacije.

Geo-ekonomsku strukturu i rasprostranjenost obrtničkih te industrijskih poduzeća u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji u predratnim godinama pokazuje slijedeća tablica :²

ŽUPANIJE	BROJ POTHVATA I RADNIKA PO GLAVNIM OBRTNIM SKUPINAMA 1910. PO ŽUPANIJAMA I GRADOVIMA								PROIZVODI OD					
	ŽELJEZA		STROJEVI				DRVA I KOSTI		KOŽE ČETINA		TEKSTILA		ODIJEVANJA	
	pothvata	Radnika	POTH	RAD	POTH	RAD	POTH	RADI	POTHI	RADI	POTH	RADI	POTH	RADI
LIKA-KRBAVA	0	0	0	0	0	0	5	64	0	0	0	0	0	0
MODRUŠ-RIJEKA	2	9	3	198	3	217	16	521	1	31	0	0	1	62
ZAGREB	2	225	2	13	18	840	7	641	0	0	1	1,104	1	30
GRAD ZAGREB	8	241	5	128	10	633	6	389	0	0	1	177	4	785
VARAŽDIN	0	0	0	0	7	516	2	31	0	0	0	0	0	0
GRAD VARAŽDIN	1	6	1	10	0	0	2	355	0	0	1	52	0	0
BJELOVAR-KRIŽEVCI	2	17	1	6	11	636	4	193	0	0	0	0	0	0
POŽEGA	1	5	3	503	11	566	10	1,4	0	0	0	0	0	0
VIROVITICA	0	0	1	6	10	481	3	838	0	0	2	170	0	0
GRAD OSIJEK	5	31	4	137	3	189	2	625	1	11	3	120	0	0
SRIJEM	2	9	7	61	12	2,269	14	1,36	0	0	3	401	0	0
GRAD ZEMUN	2	79	3	56	2	71	1	105	0	0	0	0	0	0
HRVATSKA I SLAVONIJA	25	622	30	1,118	87	6,418	72	6,53	2	42	11	2,024	6	877
K TOME ČINOVNICI	0	19	0	100	0	137	0	210	0	3	0	80	0	27
SLUGE	0	8	0	43	0	141	0	184	0	0	0	16	0	0

ŽUPANIJE	PAPIRA		HRANE		KEMIJSKA		POLIGRAFIJA		UKUPNO		KUĆNE SLUGE	TOME	
	pothvat	radnik	pothvat	radnik	pothvat	radnik	Pothvat	radniki	Pothvata	radnika		U pot.	SLUGE
LIKA_KRBAVA	0	0	6	94	1	16	0	0	33	1,148	9	111	35
MODRUŠ_RIJEKA	0	0	6	332	0	0	0	0	37	3,185	0	115	18
ZAGREB	4	275	10	1,247	3	201	12	563	63	4,639	0	279	98
GRAD ZAGREB	0	0	4	31	0	0	0	0	13	578	0	16	5
VARAŽDIN	0	0	0	0	0	0	0	0	5	423	35	13	7
GRAD VARAŽDIN	0	0	7	166	1	299	0	0	26	1,317	3	44	22
BJELOVAR_KRIŽEVCI	0	0	8	148	2	136	0	0	35	2,761	0	80	29
POŽEGA	0	0	14	253	5	886	0	0	35	2,634	10	125	46
VIROVITICA	0	0	8	1,103	2	401	2	80	30	2,697	60	117	33
Grad OSIJEK	0	0	27	319	4	621	1	40	70	5.080/	209	144	55
SRIJEM	0	0	2	21	0	0	1	23	11	355	0	33	7
Grad ZEMUN	4	275	94	4,353	18	2.560/	16	706	365	25.520/	326	1,086	361
HRVATSKA ISLAVONIJA	0	20	0	345	0	88	0	57	0	1,086	0	0	0
UZ -ČINOVNICI		0	0	118	0	135	0	0	0	687	0	0	0

² Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije za 1910.godinu

Području osječke trgovačko-obrtničke pripadale su Požeška, Virovitička i Srijemska županija .Najviše razvijeno obrtničko područje bilo je zagrebačko i obuhvaćalo područje kotara i grad Zagreb. U njemu je 1911. godine bilo 3.110 obrtnika, s 3.684 pomoćnika i 2.195 naučnika³. To su bili uglavnom male obrtničke radionice i u mnogima su radili samo obrtnici s jednim ili dva pomoćnika ili čak samo s naučnicima.

Po vlasničkoj strukturi prevladavale su radionice u privatnom vlasništvu pojedinca kako pokazuje tablica za obrt i -usporedbe radi industriju:⁴

OBRTNI POTHVATI U KRALJEVINI HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1910.POGLAVNIM OBRTNIM SKUPINAMA I VLASNICIMA

pothvati po vlasnicima	vrsta djelatnosti											Ukupno
	željezo i kovine	Strojevi	Zemlje i kamena	Drva i kosti	kože i četina	testila	Odijevanja	papira	hrane	kemijska	poligrafije i umjtnina	
broj svih pothvata	25	30	87	72	2	11	6	4	94	18	16	365
Individualne tvrtke	23	17	67	48	2	6	5	3	60	4	9	244
Dionička društva	2	5	9	9	0	5	1	1	23	8	5	68
proizvodne zadruge	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ortačka i ostala društva	0	1	11	14	0	0	0	0	7	4	0	37
Država	0	3	0	1	0	0	0	0	2	1	1	8
općine-gradske i pravne	0	3	0	0	0	0	0	0	2	1	0	6
Crkve	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
s brojem radnika												
1-5	6	2	2	2	0	0	0	0	8	2	0	22
6-10	8	12	8	5	0	0	0	0	22	0	0	55
11-20	3	6	7	7	1	2	0	0	24	1	1	52
21-50	5	6	41	27	1	1	4	2	23	2	8	120
51-100	2	2	17	10	0	5	1	1	8	3	6	55
101-200	0	1	7	11	0	1	0	1	5	4	1	31
201-500	1	1	4	10	0	1	0	0	2	6	0	25
501 i više	0	0	1	0	0	1	1	0	2	0	0	5

Prema statistikama Obrtnih zborova u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji povećavan je broj samostalnih obrtnika i učenika, a smanjivan broj pomoćnika. Od 1900-1905. povećan je broj samostalnih obrtnika za 15 posto i učenika za 10 posto, a istovremeno je broj pomoćnika smanjen za približno 30 posto, što govori da je i u tako kratkom vremenu bila znatna fluktuacija među obrtništvom, također to pokazuje i veliki broj promjena sa zatvaranjem radnji i otvaranjem

³ Izvještaj obrtnog zbora grada Zagreba

⁴ Statistički godišnjak..n.dj za 1910 str. 402

novih. Kalfe su odlazili u tvorničke radnike, jer je modernizacijom industrije i razvojem prerađivačke industrije u njoj bilo potrebno kvalificiranih radnika, ili su kalfe samostalno otvarali obrtničke radionice u nadi da će poboljšati svoje socijalne prilike. Stoga je već u predratno vrijeme bilo dosta obrtnika koji su radili samo sa učenicima, što se u međuratnom razdoblju još i povećalo.

Najviše su bile ugrožene najbrojnije struke-krojači, postolari, proizvođači glinene robe i opeka, tkalci, a građevinski radnici ovisni o građevinarstvu. Odjevne struke sve je više protiskala konkurencija konfekcijske tvorničke robe, posebno su bili ugroženi postolari i krojači. Istovremeno je dobro poslovala tvornica koža, koja je opskrbljivala industriju obuće, posebno vojske. Stoga su u predratnim godinama hrvatski postolari, ne mogavši se domoći proizvodnje za domaću vojsku, potražili tržište kod konkurentske srbijanske države i dobili 1912. veliku narudžbu opanaka i cipela za srbijansku vojsku. Pritisci na postolare nastavljeni su i u međuratnom razdoblju još više. Opančari pomalo gube tržište, zbog upotrebe gumene obuće, koju je posebno usavršilo poduzeće Bata. I drugi su kožarski obrti izumirali i što vrlo ilustrativno opisuje za remenare Izvještaj TOK iz 1910.:»...nekad cvatući remenarski obrt zapao je modernim razvitkom prometnih prijevoza u tešku krizu...Dekadencija njegova započela je uvođenjem željeznica, a elektriziranje tramvaja i širenje automobila dovađa ga naprosto u borbu za opstanak. Domaće plemstvo koje bijaše najbolji mušterija ovog obrta izostaje skoro sasvim dijelom zbog parcelacije imanja, a dijelom jer se sve više priklanja automobilu. Još prije 15 godina bilo je u Hrvatskoj remenara koji su zapošljavali po 20 pomoćnika, a danas ih najviše radi s najviše 3 pomoćnika..osjeća se sve više nestašica u ovom drevnom zanatu koji se kao i klobučarski sve više steže na priproste potrebe, te primiče transformaciji u veleobrt i trgovinu.» Bio je to primjer propadanja stoljećima važnih zanata i korištenja njihovih proizvoda, što sve više ili nestaje kao potreba ili se proizvodnja industrijalizira. Zajedno s propadanjem remenarstva išlo je i potiskivanje konja kako iz prometa, a kasnije i poljoprivrede, a ostatak potreba za remenima preuzela je industrijska proizvodnja ili usavršavanjem strojeva potisnuta obrtnička potreba za tim proizvodima. Slično je bilo i s nekim drugim

obrtničkim proizvodima za koje je nestajala potreba ili je njihovu izradu preuzimala industrija. Ugroženi su na sličan način bili i kovači i potkivači konja.

Tkalci su bili ugroženi otvaranjem velike predionice i tkaonice u Dugoj Resi i Varaždinu već početkom XX stoljeća pa su već pred rat, a pogotovo u međuratnom razdoblju, brojno zatvarali obrte. Neki su nastojali mehanizirati svoju proizvodnju i specijalizirati se za određene vrste tkanina. Najduže su opstali obrtnici na selu u kućnom obrtu. Krojači su se održavali otvarajući specijalizirane modne salone ili radionice za popravak odjeće. Krznari su pak propadali, jer su seljaci umjesto kožnatih kaputa sve više kupovali suknene konfekcijske kapute tako zvane hubertuse, koje je najviše proizvodila varaždinska tvornica i bili su na glasu po svojoj kvaliteti.

Mesarima je konkurirala industrija suhomesnatih proizvoda pa su se usredotočili uglavnom na prodaju svježeg mesa i tako dosta dobro održali. Pekarima se konkurencija javila uglavnom u međuratnom razdoblju, pa i oni mehaniziraju proizvodnju i nastoje se organizirati kao manufakturna proizvodnja. Slastičare se pak u međuratnom razdoblju ugrožavale tvornice keksa i kandita.

Najuspješnije su se konkurenciji odupirali stolari tako što su osnovali najprije kreditnu, a zatim i proizvodnu zadrugu, imali su zajednička skladišta robe te izvozili u okolne zemlje. Stolari su također bili vrlo brojna obrtnička skupina i uz njih je bilo i drugih obrađivača drva- parketara, bačvara, izrađivača kefa, metli, štapova, košara i slično te su i oni neke svoje proizvode izvozili i na okolna tržišta. Ali svi su oni bili ostatci zanata koji su postepeno nestajali, bilo da su bili potisnuti s tržišta industrijskom robom ili je nestajala potreba za njihovim proizvodima.

Istovremeno se javljaju neki novi obrti. Neki od njih su bili i posve novi, a neki granični s industrijom. Javljaju se i nove profesije kao na primjer zubni tehničari i ljekarnici, koji su ujedno bili i kozmetičari, higijeničari i proizvođači i prodavači raznih kemikalija, što je u Obrtničkom vjesniku iz 1912 objašnjeno ovako: » Razvojem prilika pojavljuju se i nove obrtne grane. Mnogo se toga mijenja. Jedne grane propadaju i izumiru, druge se dižu i sve većma ustaljuju. Među ovim potonjima pojavljuje se i zubotehnički

obrt...Ljekarnički se obrt provodi u ovom okružju ponajviše uzorno tako...da se mogu mjeriti sa prvim takvim poduzećima izvan granice.»⁵

Među novim zanatima koji su «ojačali» bili si i mehaničari. Mehanička roba je uglavnom bila uvozna, a prodavali su je obrtnici srodnih struka-oružari, puškari ili optičari i svi su oni bili ujedno i serviseri. Vremenom se javljaju i domaći proizvođači obrtnici jednostavnijih proizvoda ili zanatlije za popravak mašina o čemu govori Izvještaj zagrebačke TOK za 1910 slijedeće: «Mehaničarski obrt je počeo nasuprot drugima u posljednje dvije godine izvanredno ojačavati te spada među grane koje zapravo nemaju mrtve sezone. Sve veća uporaba gospodarskih, šivaćih i pisaćih strojeva, automatičkih glazbala, kotura i automobila drže znatno privredu ovog zanata te mu osigurava lijepu budućnost.» Slična se perspektivna budućnost ukazivala i tiskarskom obrtu, knjigovežama, obrtnicima mjernih instrumenata pa i bravarima koji su mehanizirali svoje radionice ili se preustrojili na izradu metalne pletene robe, ograda pa i jednostavnijih strojeva ili se usavršavali u svojem bravarskom umijeću. Takvi su bili i oružari koji su usmjeravali svoju djelatnost na proizvodnju i održavanje mjernih instrumenata. Među novim obrtima su bili i fotografi, ali su njih ugrožavali amateri.

Posebnu skupinu činili su obrti vezani uz građevinarstvo, naročito novogradnje- tesari, zidari, djelomično i stolari i građevinari, odnosno svi oni koji su na neki način sudjelovali u izgradnji novih kuća. A građevinarstvo je pak u cjelini ovisilo o općim gospodarskim prilikama. U privredno konjunktturnim godinama su dobro poslovali, a u kriznim loše i propadali.

Najviše obrtnika bilo je u preradi hrane i pića. Među njima su najbolje poslovali gostioničari i njihov je obrt imao posebno dobre uslove u međuratnom razdoblju, kad se počeo razvijati turizam pa se razgranjuje i širi u više smjerova. Uz uobičajene gostionice povećava se broj restorana, hotela i kavana. U manjim mjestima je dugo zadržan stari tip gostionica koje su nudile hranu, piće pa i smještaj gostima i bile konačišta kao što su to bile stoljećima. Uz njih su egzistirale i «kućne kuhinje», ali češće kao nadri obrt. Svi obrti vezani uz

⁵ Obrtnički vjesnik 1912

prehranu bili su u svojem djelovanju vezani uz cijene poljoprivrednih proizvoda, ali i za razvoj agrarne industrije čiju su konkurenciju morali savladavati od mlinara do pekara, slastičara i proizvođača alkoholnih pića i pjenice ili kvasca. Oni su svi ovisili o poljoprivredi bilo da su kupovali ili proizvodili polu sirovine ili su prodavali svoje proizvode i usluge seljacima i drugim obrtnicima kao polu sirovine. I seljaci su sve više kupovali industrijske polu sirovine koje su proizvodili za njih obrtnici. Usavršavanjem poljoprivredne proizvodnje neki su proizvodi postali izlišni ili su zamijenjeni industrijskim, što se posebno odnosilo na poljoprivredne alatke.

Način proizvodnje i života se postepeno mijenjao i promjene u obrtničkoj proizvodnji i strukturi obrtničkog staleža intenzivirane su već početkom stoljeća i predratno vrijeme, a naročito u međuratnom razdoblju. Razvojem mehanizacije i industrijske proizvodnje neke su obrtničke djelatnosti iščezavale postepeno bilo da su bile potiskivane jeftinijom industrijskom robom bilo da su postale izlišne o čemu slikovito govori Izvještaj zagrebačke TOK slijedeće: «U raznim obrtnim granama bivaju svake godine teži uvjeti opstanka. Među takve spada poimence lončarski, tkalački, klobučarski obrt koji sve više propadaju pod pritiskom tvorničke utakmice te im poslovanje prelazi postepeno u djelokrug trgovaca. Čoharski, karikarski i sapunarski a i češljarski obrt nisu daleko od posvemašnjeg iščeznuća, dok slaboj budućnosti ide u susret i pojasarski i turpijarski obrt, ako se strojeveno ne preurede. Jednom zagrebačkom pojasaru osiguran je 1909. opstanak državnom potporom u obliku strojeva, što glede dvaju turpijara unatoč živog nastojanja komori na žalost nije pošlo za rukom.» Taj je proces preustrajanja obrta i promjena njegove strukture još intenziviran u međuratnom razdoblju, opterećen istim potrebama i problemima, ali i novim ekonomskim i političkim poteškoćama globalnih razmjera.

U Dalmaciji, Istri i Rijeci, koja su područja prema dualističkom ustrojstvu Austro-ugarske pripadali austrijskom dijelu države ili izravno ugarskom, bilo je ustrojeno nekoliko posebnih trgovačko-obrtničkih komora, a obrtnici u njima su djelovali prema lokalnim mogućnostima, još više opterećeni problemima kao i u ostalim

hrvatskim pokrajinama. Na tim je područjima bilo obrtnika uglavnom u većim gradovima, radili su za zadovoljenje potreba mjesnog stanovništva i bili s znatno malobrojniji nego u kontinentalnim krajevima. Također je bilo i specifičnih obrta, ali i više kućne radinosti kojom su uglavnom seljaci tih područja podmirivali svoje potrebe.

Dalmacija je u Austro-Ugarskoj državi ostala podređena austrijskom zakonodavstvu i upravi pa i u gospodarskim odnosima sve do propasti austro-ugarske države. U Rijeci je bio posebna organizacija komunalnog tipa sa samoupravom i bila je izravno podređena vrhovništvu ugarskom dijelu države. Istra je također u predratnom razdoblju potpadala pod ingerenciju i zakonodavstvo austrijskog dijela države kao i Dalmacija i bila povezana sa slovenskim pokrajinama u tako zvanoj Primorskoj oblasti. Obrtništvo je u tim područjima također bilo razvijeno te je djelovalo uglavnom u gradovima i kao kućna radinost na selu. U Dalmaciji su sve do propasti Austro-Ugarske države djelovale su tri trgovačko obrtničke komore: Zadarska, Splitska i Dubrovačka, koja je obuhvaćala i Boko-kotorsko područje. Rijeka je svojim «sotocomuni» dobila svoju komoru. U Istri je bilo također nekoliko komorskih područja.

Obrtnička kao i industrijska djelatnost na tim priobalnim područjima odvijala se ovisno o domaćim potrebama i mogućnostima tako da je koristila uglavnom domaće sirovine i razvijala se najviše kao sirovinska industrija. Izuzetno je na riječkom području prevladavala prerađivačka industrija, zbog uvoza sirovina preko riječke luke.

U međuratnom razdoblju je razvoj ekonomsko-socijalne strukture obrta u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji nastavljen uglavnom onim tokovima kojima je bio usmjeren i u predratno vrijeme s time da se u tom razdoblju mogu razlikovati, kao i u cijelom gospodarskom razvoju tog vremena, tri etape: razvoj u 20-tim godinama, razdoblje opće gospodarske krize početkom 30-tih godina i zbivanja od sredine 30-tih godina do kraja tog desetljeća, odnosno do početka drugog svjetskog rata. Budući da nema statističkih podataka o obrtu s početka 20-tih godina razvoj obrtničke djelatnosti i strukture obrta može prati od

sredine tog razdoblja. Prema statistikama zagrebačke TOK iz 1925. na području te komore bio je registriran 6.914 obrt od kojih čak 6.731 u gradovima, a samo 183 u ostalim manjim mjestima, koja nisu imala status grada. Sveukupno je ne agrarna privreda na području te komore bila slijedeća:⁶

GRADOVI	OBRT	TRGOVINA	INDUSTRIJA	A NOVČARSTVO
ZAGREB	4,344	4,831	329	115
VARAŽDIN	611	322	21	4
KARLOVAC	561	435	41	8
BJELOVAR	401	296	21	8
SISAK	335	253	11	1
KOPRIVNICA	290	161	8	4
KRIŽEVCI	188	81	5	3
PETRINJA	184	88	4	3
ukupno i sveukupno	6,914	6,467	440	146

PODRUŽNICE	OBRT		
	1925	1926	1927
ZAGREB	4,341	5,261	5,545
BAKAR	?	89	84
BJELOVAR	401	469	529
KARLOVAC	561	651	717
KOPRIVNICA	290	346	375
KRIŽEVCI	188	265	245
PETRINJA	184	248	241
SENJ	?	115	126
SISAK	335	403	434
SUŠAK	?	379	397
VARAŽDIN	611	721	742
UKUPNO GRADOVI	6,911	8947	9,435
VANJSKI SREZOVI	?	12,21	13,25
SVEUKUPNO	6,914	21,15	22,67

Tablica pokazuje da je u odnosu na predratno razdoblje na zagrebačkom komorskom području neposredno iza rata broj obrtničkih radnja smanjen za skoro 30 posto. Ali da se obrt opet brzo oporavljao, govori i činjenica da je već 1927. na istom komorskom području bilo 22.682 obrtničke radionice, što je bilo oko 5.000 više nego 1910.godine. Do 1930 povećanje je iznosilo još 20 posto. Istovremeno je za cijelo to razdoblje bila značajna fluktuacija, odnosno zatvaranje obrtničkih radnji i otvaranje novih. Iako je u tom procesu bilo više

⁶ Izvještaj zagrebačke TOK za navedenu godinu

otvaranja novih nego zatvaranja obrtničkih radnji, on pokazuje i nestabilnost obrtničkog poslovanja, žestoku konkurenciju među samim obrtnicima te obrt kao izlaz iz krize pojedinaca više nego restrukturiranje obrtničkih djelatnosti. Značajno je da u cijelom razdoblju sve do kraja 30-tih godina, usprkos gospodarske krize, nije bitnije smanjen broj obrtničkih radnji u cjelini, ali je povećan broj promjena i radionica s manjim brojem pomoćnika, odnosno bez pomoćnika. To pokazuje da obrt nije išao u pravcu okrupnjivanja i prelaženja u manufakturna poduzeća, iako je na smanjenje broja pomoćnika djelovalo i uvođenje mehanizacije u obrtničku proizvodnju. Svi ti pokazatelji navode na zaključak da je obrt i u međuratnom razdoblju bio uglavnom na rubu egzistencije. S obzirom na strukturu obrta po strukama također nije bilo znatnijih razlika u odnosu na predratno razdoblje u cjelini, s time da su neke vrste obrta nestale, a druge nastajale. I dalje su najbrojniji obrtnici odjevnih predmeta i obuće te stolari i životnih namirnica, naime robe široke potrošnje namijenjene osobnim potrebama ljudi, te obrta vezanih uz građevinarstvo, što pokazuju Izvješća zagrebačke zanatske komore kako pokazuje slijedeća tablica:

BROJ OBRTNIČKIH RADIONICA NA PODRUČJU ZAGREBAČKE ZANATKE KOMORE

Vrsta obrtničke djelatnosti	1934							1938								
	ZAGREB		OSTALI GRADOVI		SREZOVI		ukupno	ZAGREB		OSTALI GRADOVI		SREZOVI		UKUPNO		
	Obrtnika	Radnika	obrnika	radnji	obrnika	Rad	Obrtnika	radnji	obrt	radnji	obrt	Rad	obrt	radnji	obrt	
Gradevinari i uz njih djelatnost.	902	1,248	447	535	1,249	1,41	2,598	3,19	933	1,31	427	520	1,282	1,39	2,642	3,225
Prerađivači obrađivači kože	685	706	494	498	2,413	2,42	3,592	3,62	782	785	566	566	2,765	2,77	4,113	4,116
Prerada i obrada Tekstila	1,037	1,082	455	464	957	966	2,449	2,51	1,071	1,11	453	463	930	932	2,454	2,509
Prerada i obrada Kovina i mehaničari	341	423	202	248	1,842	2,13	2,385	2,8	342	417	185	238	1,808	2,05	2,335	2,707
Prerada plemenitih Metala i slično	137	185	57	83	70	84	264	352	135	170	52	71	66	83	253	324
Živežari i prerada životinjskih ostat.	590	640	365	402	2,825	3.020	3.780	4,06	532	579	313	350	2,298	2,45	3,143	3,387
Drvodjelci	482	496	319	332	2,038	2,06	2,839	2,89	472	481	339	378	2,339	2.360/	3.150/	3,219
Prerada papira																
l lipenke	111	163	39	52	42	43	192	258	108	119	50	61	29	35	187	215
Uslužni zanati	593	576	243	249	441	443	1,237	1,27	509	519	223	223	630	630	1,362	1,372
Ostalo	347	340	119	186	983	1,1	1,449	1,63	362	416	373	252	1,208	1,34	1,843	2,005
Ukupno	5,185	5,859	2.740/	3,05	12.860/	13,7	20,79	22,6	5,246	5,91	2,881	3,12	13,34	14	21,48	23,07

Na području osječke TOK koja je obuhvaćala dio Savske i Drinske banovine bilo je dosta obrtnika pogotovo u prehrambenoj djelatnosti i poslova uz nju vezanih kako pokazuje slijedeći Izvještaj za 1930 godinu

BROJČANO STANJE TRGOVACA I OBRITNIKA NA PODRUČJU OSJEČKE TOK						1930.GODINE
GRADOVI ILI SREZOVI	TRGOVCI	SITNIČARI	OBRITNICI	VOZARI	GOSTIONIČARI-UKUPNO	
OSIJEK	459	126	1,278	46	160	2,069
GRADOVI U SAVSKOJ BANOV.	359	85	1,062	74	122	1,695
SREZOVI U SAVSKOJ BANOV.	806	902	6,835	482	855	9.880/
UKUPNO	1,617	1,113	9,175	602	1,137	13,644
GRADOVI U DRINSKOJ BANOV.	387	125	1,129	179	173	1,993
SREZOVI U DRINSKOJ BANOV.	408	358	3,232	222	346	4,566
UKUPNO	795	483	4,361	401	519	6,559
SREMSKI KARLOVCI	50	2	137	47	14	250
SREZOVI TOG PODRUČJA	747	393	3,837	452	418	5,827
UKUPNO	797	395	3,974	499	432	6,077
GRAD ZEMUN	205	105	507	106	121	1,044
SVEUKUPNO	3,394	2,096	18,017	1,608	2,209	27,324

Problemi u strukturi obrta i na tom komorskom području bili su jednaki onima na zagrebačkom: ugroženost nekih obrta jeftinijom industrijskom robom pa su neki i propadali uslijed toga što se pokazuje u velikom broju promjena obrta. U ostalom takva je bila slika i na drugim jugoslavenskim područjima pa su promjene u hrvatskim prostorima iznosile samo oko 20 posto jugoslavenskog. Neki su zanati propadali, a drugi napredovali kao na primjer zanati vezani uz uslužne djelatnosti poput frizera i brijača zbog promjena mode i šišanja na kose na kratke frizure, dok su šeširdije propadali zbog nove mode-nošenja kapa ili bez šešira, zbog nove mode frizura.

Obrtništvo je ovisilo i o obrtničkom školstvu, odnosno o obrazovanju učenika za razne vrste zanata. Posebnim odredbama Obrtnog zakona određeni su odnosi poslodavaca prema naučnicima-šegrtima i zanatskim pomoćnicima-kalfama pri Obrtnim oblastima, koja je bila nadležna u svim kasnijim eventualnim sporovima. Ukoliko nije bilo moguće sklapanje takvih ugovora pri obrtnim vlastima sklapani su pred općinskim poglavarstvima što je također osiguravalo njihovo javno-pravno obilježje. Prema tim ugovorima po slovu obrtnog zakona šegrti su bili relativno dobro zaštićeni. Obrtnik je imao osim stručnog

podučavanja šegrta i pravo na moralni odnosno odgojni nadzor nad učenicima i mjerama zaštite, što je također bilo detaljno opisano. Ali u svakodnevnom životu obrtnici su često koristili upravo ta prava nad učenicima tako da su ih koristili za razne poslove u kućanstvu i druge raznovrsne poslove pa i na uštrb upućivanja u obrazovanje te je odnos obrtnika i šegrta kao i kalfi bio često predmet rasprava u javnosti pa i obrtnih vlasti. Školovanje učenika bilo je individualno i oskudno i sastojalo se promatranju šegrta kako radi njegov majstor kod kojeg je učio zanat bez teorijskog pa i praktičkog upoznavanja zanata i stoga je spremnost šegrta za praktičan rad ovisila uglavnom o znanju majstora kod kojeg je učio i njegovoj volji da poduči svoje4g šegrta. Stoga obrazovanost šegrta kada su završili naukovanje bila vrlo različita i oni su nastavili lutati u potrazi za poslom često od majstora do majstora i tako dopunjavali spretnost u radu. Takvo školovanje bilo je uobičajeno od cehovskih vremena do početka XX stoljeća.

Ugovori o naukovanju sklapani su napismeno između obrtnika i roditelja kao po tradiciji još u 19.stoljeću i posebno naučničko školstvo razvijalo se postepeno istom od početka 20-tog stoljeća. Obrtni zakon je predviđao i otvaranje zanatskih škola, ali njih je bilo malo i samo u većim mjestima odnosno gradovima. Zakonom je bilo predviđeno i organiziranje posebnih tečajeva u onim općinskim mjestima u kojima nije bilo škola, ali su općine morale same financirati takve oblike nastave šegrta pa su izbjegavale izvršavati obaveze. Stoga je problem šegrtskih škola i tečajeva bio aktualan stalno kao o i znanja i zvanja koje su one pružale. U međuratnom razdoblju nastojalo se putem Obrtnog zakona srediti i obrtničko školstvo u čemu je posebnu zaslugu imalo osnivanje i rad Obrtničke škole kasnije nazvane Škole za obrt i industriju.

Godine 1934 obznanjena je posebna uredba o učeničkim školama i po toj uredbi bio je pripremni razred s 8 sati nastave i redovni razredi s 18 sati nastave tjedno. Razredi su razvrstavani u po strukama ,a u onim mjestima gdje nije bilo dovoljno učenika uvrštavani su učenici srodnih struka, a dijeli su se u dva osnovna smjera; zanatski u trgovački. Svi su razredi imali predmete općeg

usavršavanja koji su bili iz pismenosti, matematike i crtanja. 1938 položeno je u toj školskoj godini 7.701 učenika stručne ispite, i 673 majstorska ispita iz dvadeset zanatskih struka.⁷

U međuratnom razdoblju su Istra, Rijeka i Kvarnerski otoci pripali državi Italiji pa su bili odvojeni od hrvatskih političkih i gospodarskih problema. U jugoslavenskim okvirima ostala je Dalmacija koja je bila administrativno gospodarski podijeljena u dvije komore- splitsku i dubrovačku TOK. Zanatskih radnji bilo je kao i u predratno vrijeme najviše u gradovima, a od njih oko 50 posto u Splitu i Dubrovniku. Manjih obrta bilo je i po selima i to uglavnom gostionica i dućana prehrambenih proizvoda često zajedno. Bilo je nešto i onih struka koje su bile vezane uz potrebe poljoprivrede poput kovača, potkivača konja i magaraca, kolara, bačvara, mlinara žitarica i ulja i slično. Usprkos svih teškoća i na području Dalmacije je u 20-tim godinama povećan broj obrtnik pod istim uslovima kao i ostalim hrvatskim pokrajinama kako pokazuje tablica:⁸

UKUPAN BROJ OBRRTNIČKIH RADNJI NA PODRUČJU SPLITSKE TOK PO SREZOVIMA 1929.GODINE

MJESTA	ZANATSKI OBRTI		KONCESIONIRANI OBRTI		ZANATSKI I KONCESIONIRANI		SLOBODNI OBRTI	
	1923	1929	1923	1929	1923	1929	1923	1927
SPLIT	1,145	1,438	812	1,038	1,957	2,416	2,81	3,55
SUPETAR	96	247	148	154	244	401	387	507
HVAR	246	263	102	107	594	310	425	552
SINJ	146	200	223	248	369	448	530	741
MAKARSKA	150	193	219	280	369	473	384	524
METKOVIĆ	70	96	75	74	145	170	197	262
IMOTSKI	112	120	120	126	232	246	447	634
KNIN	245	292	271	317	516	609	752	870
ŠIBENIK	343	438	261	297	604	735	630	895
PREKO	32	84	60	80	92	144	47	144
RAB	1	46	18	50	19	90	19	97
BENKOVAC	54	96	101	147	155	243	157	313
BIOGRAD								
NA MORU	0	25	0	12	0	37	3	72
UKUPNO	2,746	3,538	2,41	2,93	5,296	6,322	6,79	9,16

Budući da nije bilo do početka 30-tih godina nikakvih ograničenja za otvaranje obrta i u Dalmaciji su često nezaposleni

⁷ Izvještaj zanatske komore za 1933.g.

⁸ Izvještaj TOK za splitsko područje za 1929

kvalificirani, a ponekad i nekvalificirani, radnici s nešto kapitala otvarali obrtničke radnje i ponekad uspješno a ponekad neuspješno poslovali. Najviše je bilo malih radiona do 10 radnika te su činili približno 85 posto svih obrtničkih radionica, a s manufakture od 10-50 radnika činile su po statistikama Inspekcije rada jednu petinu tog broja. I u Dalmaciji velika fluktuacija u prijavama i odjavama ka i promjene u vrstama proizvodnje, a što je ostalo značajno i za 30-te godine. Sve to pokazuje nesigurnost obrtničkog poslovanja, odnosno obrta kao djelatnosti, koja je također bila i prolazna pomoć nezaposlenima u egzistencijalnom snalaženju.

Na području južne Dalmacije bilo je pod kraj 20-tih godina prema izvještaju TOK ukupno 966 obrtničkih pothvata, od kojih u dubrovačkom srezu 645 zanatlija, a u korčulanskom 321. Među tim radnjama prevladavale su gostionice, često bez konačišta, zatim trgovine i znatno manje proizvodni obrti kako pokazuje slijedeća tablica:⁹

PODUZEĆA U DALMACIJI PREMA IZVJEŠTAJIMA INSPEKCIJE RADA ZA RADNIČKU KOMORU 1925
RADNIKA

STRUKA	proizvodnja	DO 10	11-20	21-50	51-100	VIŠE 100	UKUPNO	Radnika
Prvotna produkcija		1	1	2	1	1	6	266
kože i kožnih izrađevina	na	6	0	1	0	0	7	66
kamena i zemlje		52	18	15	3	9	97	3,715
obrada metala i kovina	38		0	2	0	0	40	113
mašina,aparata i instrumenata	17		1	1	0	1	20	256
drvene robe		58	1	1	0	0	60	275
Tekstila		12	2	3	0	0	17	146
Tapetari		2	0	0	0	0	2	6
Odjeće		46	0	1	0	0	47	145
Papira		1	1	0	0	0	2	19
hrane i slastica		134	8	7	8	2	159	1,493
gostionice i krčme		7	0	4	0	0	11	175
Kemijska		8	5	3	0	4	20	1,568
Građevinska		2	2	13	3	1	21	716
grafički obrti		4	5	1	0	0	10	131
Elektrane i toplane		9	2	4	0	0	15	182
Sabiranje poljoprivrednih plodova	0		0	1	1	1	3	240
Trgovine		9	1	1	1	1	13	5
novani i osiguravajući zavodi	1		1	0	0	0	2	364
Ukupno		407	48	60	17	20	552	9,877

U 30-tim godinama jenjavanjem gospodarske krize s početka desetljeća, sredinom tih godina nastavljen je trend povećanja

⁹ Izvještaj radničke komore, Split 1927.

obrtničkih radnji pod istim uslovima kao i u 20-tim godinama, a što znači i s velikom fluktuacijom. Značajan razlog relativno slabe obrtničke razvijenosti u tom priobalnom hrvatskom području bila je slaba povezanost za industriju, zbog njenog sirovinskog obilježja. Za obrtničku i uopće zanatsku djelatnost u cijeloj Dalmaciji značajna je konstatacija iz Izvještaja radničke komore u Splitu za 1929 da sve više nestaje srednji obrtnički sloj te da «... vele industrija sve više zauzima maha dok male industrije /obrtnička/ sve više opada ne u svim granama niti uvijek jednako, ali u većini slučajeva.» To se nije toliko primjećivalo ni u strukturi ni broju obrtničkih radnji koliko u smanjivanju poslovanja i sniženju životnog standarda i obrtnika i njihovih pomoćnika, koji je često bio na rubu golog preživljavanja, kao uostalom i u sjevernim hrvatskim područjima. Obrti su bili uglavnom mlinovi za žitarice i masline, vinarije, obrti uz kamenolome i manji kamenolomi po otocima te nešto u uslužnim djelatnostima. Građevinske sirovine-cement kao i lapor izvoženi su i nisu pridonosili razvoju građevinarstva u Dalmaciji, a ni pomorstva.

U Dalmaciji je u međuratnom razdoblju bilo više obrtničkih škola kako pokazuje tablica za 1930..godinu¹⁰

ZANATSKE ŠKOLE		VRSTA ZANATA									
VRSTA	ŠKOLE	MJESTO	G.ONIVANJA	VRSTA ZANATA							br.
				kovinarski	Drvodjelski	građevinski	Umjetnički	ostali-brijači	Razreda		
								mesari,slastičari		s diplomom	
OPĆA ZANATSKA	SPLIT-	1890	167	38	22	12	22	4	11		
ISTO	ŠIBENIK	1910	24	34	9	7	24	3	5		
ISTO	SINJ	1920	8	10	0	1	9	1	2		
ISTO	TROGIR	1928	17	9	0	0	6	2	3		
ISTO	SELCE	1908	3	5	31	0	4	3	3		
ZANATSKO-TRGOVAČKA-SPLIT			0	0	0	0	0	3	7		

U Banovini bilo je više obrtničkih škola svih struka, a u Zagrebu je bila posebna škola za obrtnike.

U skladu s nastojanjima da se prezentira i unaprijedi obrtnička djelatnost bilo je nastojanje komora da se osuvremeni obrtnička djelatnost povezivanjem s industrijskom djelatnosti kao njezin dodatak na što je ukazano već početkom stoljeća u Obrtničkom vjesniku slijedećim riječima:» Upriličenjem obrtnih izložbi nastoje moderni narodi da predoče svijetu svoju industrijsku snagu, a ujedno nastoje da

tim sredstvom uzdrže budnom djelatnost industrijsku djelatnost u zemlji i da je ponukaju na daljnje pregnuće u naprednom pravcu...Malom obrtu je omogućeno da sudjeluje u tom općem takmičenju, osobito korisno uporabom onih elementarnih pokretnih sila, koje je čovječji duh znao podložiti. Mislimo tu na motore tjerane parom i munjinom. Kraj toga opažamo da one grane malo obrta koje se po svojem značaju mogu i umjetničkom pravcu usavršiti, doista u tome pravcu snažno i kreću.» te smatraju da upravo treba u tom pravcu i poticati obrtničko školstvo.

OBRTNIČKE STALEŠKE ORGANIZACIJE

Brojne poteškoće u borbi za opstanak s konkurencijom industrije s jedne strane i nadri obrtom s druge potaknule su obrtnike da se još u predratno vrijeme organiziraju u svoje staleške organizacije .Osim toga, poslije je ukidanja cehova, obrtnici su ostali bez krovne i zaštitničke organizacije, ali i stručne u kojoj bi raspravljali probleme svojeg staleža i struke. Pri tome se kod obrtnika kao i kod seljaka javio i nacionalni faktor u njihovu organiziranju pa se u hrvatskim zemljama javljaju i obrtničke organizacija prema nacionalnoj pripadnosti, odnosno hrvatske i srpske obrtničke organizacije .

Najstarija organizacija hrvatskih obrtnika u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji osnovana poslije ukidanja cehova bio je Obrtni zbor osnovan 1894 godine. Obrtni zbor u svojem izvještaju iz 1895. ističe potrebu ujedinjenja obrtnika :»Samo onda kada se domaći obrtnici slože, oni će moći svojom slogom odstraniti posrednike, koji im skoro najveći dio privrede oduzimaju, oni će si moći pribaviti za uspješniju proizvodnju savršenija pomagala rada, oni će moći osvojiti proizvodno tlo, da iz njega izvuku korist, iz kojega danas toliki milijuni iz

zemlje odlaze, oni će moći sebi i svojoj domovini povoljnije blagostanje.» Tijekom vremena Obrtni zbor je vodio žestoku, ali i nedostatnu kampanju protiv prodora industrijalizacije i za očuvanje interesa malih obrtnika i u tom okviru i njihovih pomoćnika radnika, mada ponekad i na uštrb radnika kao na primjer negodovanje u povodu donošenja zakona o zdravstvenom osiguranju radnika. U tim nastojanjima da očuvaju interese sitnih obrtnika povremeno se javljaju sukobi s prodorom industrijskog kapitala u obrt pa i sa manufakturama.

Uz Obrtni zbor osnovan je 1908. Savez hrvatskih obrtnika, koji je u 20-tim godinama otvorio svoje podružnice i u Dalmaciji, te u Bosni i Hercegovini. Taj je Savez osnovan s ciljem da okuplja obrtnike hrvatske narodnosti i da ih organizira za promicanja staleških i nacionalnih interesa. Neposredni povod njegovom osnivanju bio je pritisak uvezene robe iz drugih dijelova Monarhije, konkurencije nadri obrtnika, ali i zbog suprotstavljanja radničkim posebno socijalističkim sindikatima, koji su u to vrijeme znatno ojačali i počeli okupljati i obrtničke radnike-kalfe pa čak i šegrte. Od početka svojeg djelovanja Savez hrvatskih obrtnika bio je vrlo aktivan pa i agresivan u sukobu sa sindikatima, a takvo je djelovanje nastavio i u međuratnom razdoblju, te je nastojao organizirati i obrtničke pomoćnike u posebne sekcije Saveza. U predratno vrijeme bilo je u hrvatskim pokrajinama mnogo obrtnika i Savez je nastojao najprije da ih pridobije u svoje organizacije pa je isticao niz zahtjeva za zaštitu obrta: od zahtjeva za novim Obrtnim zakonom do oštih sukoba sa sindikatima oko prava svojih namještenika iz radnog odnosa.

Uz Savez Hrvatskih obrtnika koji je i u međuratnom razdoblju aktivno nastavio svoje djelovanje osnovano je 1920. Međustrukovno vijeće, a proradilo je 1921 pod okriljem Saveza hrvatskih obrtnika kao

samostalna obrtnička organizacija. Njegovi članovi bile su obrtničke organizacije Saveza hrvatskih obrtnika i one koje su željele samostalno se učlaniti u njega. Uloga Međustrukovnog vijeća bila je prema opisu u Obrtničkom vjesniku iz 1928 slijedeća:» Ovo je vijeće zvano da osniva naročite sekcije, koje su sebi uzele u zadata promicanje staleške svijesti i uzajamne snošljivosti, prosvjeđivanje svojih članova u strukovnom smjeru, te konačno da osniva ustanove koje izravnavati međusobne sporove, namještati radnu snagu i slično. Njegovo je djelovanje ustanovljeno naročitim pravilnikom i polje rada veliko.» a u tom polju rada je bilo rješavanje raznih pokreta pa i radničkih štrajkova. Tijekom vremena Međustrukovno vijeće je djelovalo usporedo sa Savezom obrtnika, i u tom djelovanje je povremeno bilo i razilaženje.

U međuratnom razdoblju Savez hrvatskih obrtnika nastavio je svoje djelovanje kao staleška organizacija s konzervativnom političkom orijentacijom, mada se ograđivao od političkog djelovanja. Sredinom 20-tih godina Savez je imao približno 6.000 članova što je bilo oko 10 posto svih obrtnika. Imao je sjedište u Zagrebu i 117 podružnica, po ostalim hrvatskim pokrajinama a i u Bosni i Hercegovini među hrvatskim obrtnicima. Do kraja 20-tih godina udvostručen je broj članova i povećan broj podružnica. Imao je i svoje glasilo-Obrtnički vjesnik. Savez je imao svoj dosta brojani Upravni odbor i sekcije za pojedini struke. Po uzoru na radničke sindikate osnovan je Međustrukovni odbor sa stručnim odsjecima putem kojih se nastojalo povezati obrtnike i njihove pomoćnike u zajedničke organizacije i tako se suprotstaviti radničkim sindikatima. Godine 1925. organiziran je putem Nezavisnih sindikata pokret za povišenje radničkih nadnica, a obrtnički Međustrukovni odbor je organizirao "pokret za snižavanje radničkih nadnica". U okviru zagrebačke i osječke TOK postojao je do osnivanja zanatske komore poseban Obrtnički odsjek koji je raspravljao probleme iz obrtništva, imao je svoje pododbore i obrtnički sud. Savez

hrvatskih obrtnika djelovao je gotovo kao paralelna institucija Obrtničkog odsjeka raspravljajući o svim obrtničkim "staleškim" problemima i vodio svojevrsnu stalešku politiku kao posebne ekonomsko-stručne grupacije. Posebno se njegovo vodstvo angažiralo prilikom izrade novog obrtnog zakona iznoseći svoje prijedloge i zahtjeve. Pratili su obrtničko zakonodavstvo kao i radničko te pozvani i nepozvani upućivali primjedbe raznim državnim i drugim institucijama, posebno za administrativnom zaštitom iz obrtničke djelatnosti. Da bi postigli svoje ciljeve i ostvarili zahtjeve vodstvo Saveza je željelo stvoriti čvrsti i masovni Savez, a to ilustrativno pokazuje i Obrtnički vjesnik iz 1928. u kojem je objašnjena svrha njegova djelovanja: "Danas je jasno da stalež ma koliki bio, a bez organizacije ne može imati uspjeha niti u svojim najosnovnijim pravima iz jednostavnog razloga, jer naprosto nije u stanju srediti svoje zahtjeve i jedinstveno modificirane upraviti kompetentnim forumima. Drugim riječima on ne zna što hoće. Zato se danas u cijelome svijetu u svim staležima i klasama upravo grozničavo provodaju organizacije. Danas je organizacija najjače i najsigurnije sredstvo za održanje i život onih koje predstavljaju i jedina ona je u stanju paralizirati u napadu staleških protivnika, kojih je uvijek bilo i bit će. Ali budući naš stalež ima potreba zaštita s raznih strana njegova se organizacija ne može ograničiti na stanovite tangirane akcije radničkih organizacija, već mora nalaziti u sva ona pitanja i probleme koji imaju utjecaja na razvoj i napredak zanatske radinosti.» Ističući da je pojedincu teže se snalaziti u zamršenim zakonskim i administrativnim postupcima za očuvanje svojih interesa, neprekidno su pozivali obrtnike da pristupe Savezu hrvatskih obrtnika i uz njegovu pomoć štite svoje interese. Odaziv na njihove pozive bio je ipak relativno slab, jer u vrijeme najveće brojnosti članstva i organizacija nisu uspjeli organizirati više od 10-15 posto obrtnika.

Savez hrvatskih obrtnika isticao je da zastupa obrtničke staleške interese, ali je ipak povremeno bio povučen i u neke nacionalne pa i nacionalističke rasprave i u njima ipak zadržati neutralno stajalište. Tako je u odgovoru na neke objede srbijanskog obrtničkog saveza zbog nacionalizma Obrtnički vjesnik 1928. odgovorio slijedeće: »Svrha našeg Saveza je boriti se za interese naših zanatlija ili drugim riječima voditi borbu protiv svakoga pa bile to koalicijske ili radikalske vođe, ako je dotični krivac bijednog stanja i propadanja zanata. Ali tradicija Saveza podučava nas da je Savez od svojeg postanka oduvijek energično stajao uz svoj hrvatski narod, jer su i naši zanatlije dio tog naroda koji s njime dijeli sve zlo i dobro i u tome smo mi dosljedni, a takovi ćemo i ostati.»¹¹ U skladu s tim su osudili i događaje u Narodnoj skupštini ista godine i pucanje po hrvatskim predstavnicima i »... s gađenjem osudili barbarski zločin nad ljudima našeg narodnog povjerenja.»¹²

Ipak ni među hrvatskim obrtnicima nije bilo u svemu jedinstvenog stanovišta. Već početkom 20-tih godina izdvaja se jedna grupa obrtnika i osniva Udruženje zanatlija sa svojim glasilom Zanatlija. U Savezu hrvatskih obrtnika nije bilo uvijek sloge. Naime, Savez je imao centralni organ Međustrukovno vijeće kao posebni dio Saveza s pravom samostalnog djelovanja. Njegova je zadaća bila da okuplja obrtnike i obrtnike pomoćnike raznih struka i da štiti njihove interese, da posreduje u štrajkovima, da zastupa svoje članove pred vlastima, te "promicanje staleške svijesti i uzajamne snošljivosti ...prosvjećivanje članova u strukovnom smjeru, te konačno da osniva ustanove koje će izravnavati međusobne sporove, namještati radnu snagu i tako dalje.»¹³ U tu je svrhu vijeće osnivalo i posebne strukovne sekcije i odbore pa je tijekom vremena pojavio i sukoba interesa i djelovanja između

¹¹ Obrtnički vjesnik 1928

¹² isto, 1929.

¹³ Obrtnički vjesnik 1928

Saveza hrvatskih obrtnika, koji je također imao strukovne sekcije sa sličnim zadaćama kao i Međustrukovno vijeće, pa se pod kraj 20-tih godina javlja među njima suparništvo. Savez hrvatskih obrtnika smatrao se krovnom organizacijom a Međustrukovno vijeće njegovim dijelom. Međutim, Tajništvo Međustrukovnog vijeća se osamostalilo i nastojalo izdvojiti se od Saveza i organizirati kao samostalna stručna organizacija koja bi okupljala sve autonomne organizacije. Dapače, tražilo je i osnivanje samostalnog zanatlijskog savezi i njegov centralni biro. U toj struji bili su obrtnici iz ranijeg Saveza zanatlija, koji se 1926. spojio sa Savezom hrvatskih obrtnika, ali je već 1928. jedna grupa pokušala se opet izdvojiti putem Međustrukovnog odbora pridobiti za svoju organizaciju članstvo iz Saveza i privući novo članstvo te tako

potisnuti konzervativnu grupu u Savezu hrvatskih obrtnika. Borba je vođena za pridobivanje najbrojnijih, ali i najugroženijih strukapostolarskih i odjevnih obrtnika. Savez hrvatskih obrtnika da bi smanjio utjecaj Međustrukovnog vijeća osnovao je Strukovnu zajednicu. Svrha djelovanja Strukovne zajednice bila je slična kao Međustrukovnog vijeća, ali je organizacija struka bila granska, a ne mjesna i autonomna kako je to željelo vodstvo Međustrukovnog vijeća.

Granska organizacija kako je predlagana u Savezu hrvatskih obrtnika, bila je prikladna za okupljanje obrtnika srodnih struka u veće saveze, ali je bila neprikladna u manjim mjestima pa je i jedna i druga struja imala svoje pristaše. Strukovna zajednica je uspjela okupiti oko 4.000 članova po strukama-odjevne, obućarsko-kožarske, zidarsko-drvodjeljske, kovinarske i nekih drugih struka. A spor nije vođen samo o organizaciji, već i o namjeni djelovanja-da li osnivati staleške ili stručne organizacije. Vođa Strukovne zajednice bio je i dugogodišnji član i predsjednik Saveza hrvatskih obrtnika i neko vrijeme urednik Obrtničkog vjesnika Ivan Čupak i zastupao je

konzervativna stajališta i svojevrsni obrtnički sindikalizam , a predstavnik Centralnog biroa bio je Anselmo Lesnik, koji je imao doticaja s Nezavisnim sindikatima. Bile su to konzervativna obrtnička staleško-politička orijentacija i nova socijal-liberalna.

Konzervativna grupa je optuživala socijal-liberale, odnosno komuniste, da žele uvesti u Hrvatsku sovjete ,što bi značilo diktaturu radnika, a posebno su se bojali da bi vlast mogli preuzeti nekvalificirani radnici i zapovijedati kvalificiranim pa i obrtnicima. Konzervativna struja je odlučno zagovarala vlasničku strukturu kao isključive gospodare u radioni pa nisu dozvoljavali ni radničke povjerenike, koji su bili i zakonom propisani u industrijskim poduzećima. Druga ih je struja htjela pripustiti i u obrtima, jer su zastupali veće obrtničke radionice. Međutim te su raspravo bile nedovoljno izdiferencirane i nisu uspjele jasnije iskristalizirati ni zahtjeve ni zaključke. Bile su prekinute donošenjem Zakona o radnjama koji je propisao osnivanje posebnih zanatskih komora prema područjima TOK i poseban tip prinudnih udruženja u koja su bili obvezni upisi svih obrtnika po strukama. Ipak problemi su ostali i bili samo potisnuti ne samo novim zakonom već i gospodarskom krizom s početka 30-tih godina, koja je umrtvila sve djelatnosti kako proizvodne tako i stručno staleške organizacione pa su ideološke rasprave o tim problemima.

Ono što je ipak ostalo i u 30-tim godinama bitno za djelovanje obrtničkih organizacija bilo je nastojanja da se okupljanjem članova sačuvaju ekonomske pozicije te nastojanja da se mjerama državne intervencije i zakonodavstvom poboljšaju uvjeti privređivanja obrtnika. Do 1933. osnovano je u gradovima i srezovima 51 prinudno udruženje obrtnika i 2 stručna na području zagrebačke Zanatske komore te nekoliko autonomnih stručnih udruženja. Prinudna udruženja na području zagrebačke Zanatske komore imala su 1933. već

nakon osnivanja 20.413 članova i 13.410 pomoćnika te 9.546 naučnika-šegrta.¹⁴ Prinudna udruženja osnivana su i na područjima osječke, splitske i dubrovačke Zanatske komore. Osim njih bilo je i nekoliko stručnih autonomnih organizacija : Udruženje štamparskih poduzeća Savske banovine sa sjedištem u Zagrebu, te Udruženje ovlaštenih graditelja Savske banovine također sa sjedištem u Zagrebu. Pojedine struke takvih prinudnih organizacija bile su granski povezane na jugoslavenskoj razini u savezne organizacije i neke od njih učlanjene u međunarodna stručna udruženja. Imali su i svoje stručne kongrese kao primjer postolari, frizeri, kovinari i drugi .To su bili uglavnom stručni skupovi na kojima je raspravljano o napretku proizvodnje, a i o ekonomsko-socijalnim problemima. Na mnoge od tih skupova i hrvatski obrtnici su slali svoje predstavnike. Hrvatski su obrtnici posebno dobro surađivali sa Zagrebačkim zborom, odnosno Velesajmom.

Obrtničke organizacije kakve su hrvatski obrtnici nastojali organizirati kao stručne korporacije, a kakvih je bilo i u nekim uglavnom fašističkim srednje-evropskim zemljama već od sredine 20-tih godina, trebale su obuhvatiti sve zaposlene u obrtničkim radnjama tako da su unutar struke postojale posebne organizacije za obrtnike i posebne za pomoćnike-kalfe i naučnike-šegrte. Vodstvo saveza hrvatskih obrtnika željelo je te kategorije u obrtništvu vezati i stručno kao i interesno uz svoj Savez hrvatskih obrtnika i zato da bi ih odvojili od radničkih sindikata, koji su u to vrijeme vodili dosta oštru klasnu borbu, prije svega za provođenje u život radničkog zakonodavstva, a zatim i za niz materijalnih pogodnosti iz radnih odnosa, i koje su često utjeravali štrajkovima. Vodstvo Saveza hrvatskih obrtnika željelo je zadržati tradicionalne odnose i s pomoćnicima kao nekom moderniziranom cehovskom obliku. Ranije cehovske pa i modernizirane organizacije bilo je nemoguće ponovo

¹⁴ Izvještaj zanatske komore za navedenu godinu

uspostaviti, pa su se trudili da ih organizacijski vežu tako kako bi ipak imali određenu kontrolu nad njihovim sindikalnim djelovanjem. U tu je svrhu bilo pod kraj 20-tih godina osnovano Društvo za odgoj i pomaganje zanatskog podmlatka koje je trebalo okupljati šegrte i mlade kalfe i « ćudoredno» usmjeravat njihovo ponašanje te suzbijati među njima razne sindikalne i političke utjecaje. To je društvo trebalo biti svojevrsan pandan društvu Radiša ili Hrvatski radiša koje je djelovalo godinama među obrtničkom omladinom, ali je pod kraj 20-tih prolazilo povremeno krizu pa je i kao to društvo trebalo između ostalog pronalaziti majstorima šegrte i kalfe i obrnuto.

HRVATSKI RADIŠA

Posebnu vrstu zadruga činilo je društvo HRVATSKI RADIŠA osnovano 1904. pod nazivom "Hrvatsko društvo za namještanje omladine u trgovinu, obrt i industriju." Iako to društvo nije imalo izravnu vezu s Gospodarskim društvom, ipak je bilo po svojoj djelatnosti uz njega vezano. Inicijator i osnivač društva bio je svećenik dr. Luka Senjak, koji je 1903. sastavio i prva pravila društva. Uz njega je djelovala grupa entuzijasta koji su raznim savjetima i tumačenjima zakona seljacima i obrtnicima nastojali pomagati hrvatsko gospodarstvo i razvoj srednjeg staleža. Pri tome su posebnu pažnju posvetili odgoju mladeži kao buduće nosioce hrvatskog gospodarstva i srednjeg staleža tako da su pronalazili po selima darovitu djecu te ih upućivali u zanate i pronalazili obrtnike koji bi ih prihvatili za učenike. U tu svrhu društvo je imalo svoje povjerenike u selima, najčešće svećenike i učitelje, ali i druge osobe. Bio je to svojevrsan pandan srpskom društvu Privrednik među srpskom omladinom, ali bez nacionalističkih orijentacija već kako je u uvodniku lista Radiša istaknuto u članku «Naš program» da je osnivanje Radiše zbog kulturnog i gospodarskog obrazovanja seoske omladine i naroda pod geslom «Gospodarskim preporodom k slobodi.»¹⁵ Pokrenute su i novine «Radiša», koje su 1928 promijenile naziv u «Hrvatski radiša», a 1938 pokrenute su i novine Mladi radiša. Do 1914. društvo je zbrinulo u zanate 2.310 dječaka, za vrijeme rata 406, a od 1919 do kraja 1925 zbrinuto je 3.913 dječaka. Sveukupno je do kraja 1926. u zanate smješteno približno 10.000 djece.¹⁶

Poslije jugoslavenskog ujedinjenja društvo je nastavilo i proširilo svoju djelatnost. 1923. usvojena su nova pravila i promijenjen naziv u "Hrvatski Radiša, društvo za usavršavanje rada te namještanje i odgoj trgovačko-obrtničke, industrijalne i poljoprivredne omladine". Sjedište društva bilo je sve vrijeme njegova djelovanja u Zagrebu, a imalo je svoje podružnice po svim hrvatskim pokrajinama te u Bosni i Hercegovini i Vojvodini, odnosno u svim jugoslavenskim područjima gdje je bilo hrvatskog

¹⁵ Radiša, list za hrvatske seljake, radnički i obrtnički svijet, 1902, br.1

¹⁶ Hrvatski radiša, 1923

stanovništva. Društvo je imalo glavnu podružnicu, pokrajinske podružnice, radne odbore i povjereništva. Imalo je i posebnog "putujućeg" tajnika, koji je obilazio podružnice, skupljao podatke o njihovom djelovanju i o tome izvještavao središnjicu. Prema pravilima svrha djelovanja društva je bila vrlo opsežna: "...Da snažno podupire nastojanje da obrt, trgovina, industrija i poljoprivreda što bolje procvatu i dođu u narodne ruke, da namješta, nadzire, obrazuje, odgaja i podupire hrvatski trgovački, obrtnički, industrijalni i poljodjelski podmladak, te da promiče smisao rad i štednju."¹⁷ Geslo društva bilo je « Gospodarskim preporodom k Slobodi.»

Putem svojih povjerenika društvo Hrvatski Radiša promoviralo je među roditeljima da šalju djecu u zanate, a obrtnike da prihvaćaju djecu koju im društvo preporuči. Društvo je pratilo napredovanje te djece tijekom njihova školovanja, kao i obrtnike kako postupaju s djecom-učenicima i da li ih šalju u obrtničke škole. Također su Radišininim pitomcima, pružali i potrebnu materijalnu pomoć, osnivani su i učenički domovi za smještaj te djece. Takvih domova bilo je **nekoliko u više gradova. Kada su "Radišini pitomci",** tako nazivani, završili naukovanje, društvo im je pomagalo da nađu posao, ukoliko nisu ostali raditi kod obrtnika gdje su izučili zanat, što je bilo najčešće, ili su posredovali pri kreditiranju kalfama za otvaranje samostalnog obrta. Neke su učenike odašiljali u inozemstvo na usavršavanje. Do 1926 na taj je način smješteno približno 10.000 dječaka i u narednih 15 god: svake godine prosječno 800 djece do rata društvo Hrvatski Radiša smjestilo u zanate približno 20.000 dječaka. Razdoblje od 1925.do 1936.pokazuje slijedeća tablica:¹⁸

godina	RADIŠA		
	prijavljeno djece	potražnja	Smješteno djece
1924	1,435	1,154	948
1925	1,224	1,336	828

¹⁷ Hrvatski radiša, 1923, Pravila društva

¹⁸ Hrvatski radiša, 1937

1926	1,176	1,429	1,035
1927	1,232	1,345	1,032
1928	1.410/	1,387	1,096
1929	1,229	1,574	1,131
1930	1,024	1,622	966
1931	856	1,192	744
1932	811	790	678
1933	1,187	708	679
1934	1,245	760	680
1935	1,205	745	698
1936	1,094	804	705

Najviše dječaka upućeno je 1929. u obrte-78 i trgovinu 16. posto a najmanje u industriju, mada je najviše djece izražavalo želju za metalurške i električarske zanate, koji su tada bili nove struke. Slična struktura zastupana je u svim godinama. Tako je na primjer 1936. bilo osposobljeno 340 Radišinih pitomaca iz 43 različite struke. Osnovana je i tekstilna škola Hrvatskog radiše u Zagrebu u trajanju 2 godine. Među Radišinih pitomcima bilo je kasnije mnogo uglednih majstora i jedan od njih bio je urarski obrtnik majstor i pučki književnik Janko Matko, pisac više romana.

Po geografskoj rasprostranjenost odnos je 1926 bio slijedeći:¹⁹

Županije	prijavljeno dječaka	namješteno dječaka	Potražnje Obrtnika	Izučeno pitomaca
Ličko-krbavska	164	88	22	10
Modruško-riječka	172	72	41	23
Zagrebačka	143	112	247	193
Varaždinska	81	57	58	21
Bjelovarsko-križevačka	37	37	108	62
Požeška	33	28	95	74
Virovitička	51	38	77	134
Srijemska	18	23	116	2
Međimurska	19	14	26	10
Dalmacija	186	146	13	109
u Sloveniju smešteno djece	7	6	22	?
u Bosni i Hercegovini-				
hrv.Radiša	350	192	208	?
u Istru	25	12	?	?
u Vojvodini	153	80	?	?

¹⁹ Hrvatski radiša 1926

Po socijalnoj strukturi djece bilo je smješteno 60 posto sa svjedočkom siromaštva, 10 posto bez oba roditelja, 15 posto bez oca, 4 posto djece poginulih boraca na ratištu i 1 posto invalida. Što se pak tiče socijalne strukture roditelje smještene djece odnosi su bili slijedeći: 60 posto iz seljačkih porodica, 20 posto do činovnika (podvornika, služnika i slično), te 10 posto iz drugih siromašnijih građanskih slojeva.²⁰ Većina Radišinih pitomaca ostajala je raditi kod svojih naukodavaca, nešto malo ih je otposlano u inozemstvo, a njih približno 800 pokrenuli su samostalno obrte.

Podružnica Hrvatskog Radiše u Sarajevu imala je 1936. svoj učenički dom, a društvo je imalo 680 redovnih članova svih profesija. To je ipak bilo samo 20-25 posto svih obrtnika i trgovaca, kao i u ostalim krajevima, gdje je društvo djelovalo. Učenički dom u Sarajevu osnovan je 1922. i društvo Hrvatski Radiša brinulo je o šegrtskoj omladini, a kulturno-prosvjetno društvo Napredak o srednjoškolskoj i akademskoj omladini.

Članovi društva Hrvatski Radiša mogli su biti više vrsta: redovni počasni, utemeljitelji, zakladni, podupirajući i dobrotvori. Njihov je broj godinama povećavan od 271 iz 1916. do 13.297 članova 1936. Isto tako brzo povećavan je i broj organizacija društva kako to pokazuje tablica:²¹

Godine	broj Organizacija	Godine	Broj članova
1916	22	1916	27
1917	80	1921	6.438
1920	180	1927	12.227
1923	274	1936	13.297
1927	536		
1936	710		

Društvo Hrvatski Radiša imalo je i posebnu organizaciju privrednog podmlatka u kojoj su bili okupljeni Radišini pitomci. Oni su redovito

²⁰ isto

²¹ Hrvatski radiša, navedene godine

održavali sastanke s poučnim predavanjima ili zabavama. Na taj su se način pitomci vezivani uz matičnu organizaciju pa i kasnije kad su završili naukovanje postajali su redovni članovi društva Hrvatski Radiša.

Za održavanje svojih aktivnosti društvo Hrvatski Radiša je namicalo sredstva od članova putem članarina, dobrovoljnih priloga, prihoda od društvenih nekretnina i društvenih poduzeća te reklamiranja proizvoda i poklona u naravi. Do 1936. društvo je imalo 6 zakladnih domova za djecu i druge nekretnine. Da bi namaknulo potrebna sredstva za djelovanje društvo Hrvatski Radiša je 1928. osnovalo istoimenu zadrugu-Zadruga Hrvatski Radiš za štednju, osiguranje i privredu s. o. j. Ta je zadruga imala 1936. približno 20.000 članova i u njenom sastavu je djelovala i Zaklada za pomaganje hrvatske privredne omladine prigodom otvaranja samostalnih trgovačkih radnji. Zadruga je osnovala i tvornicu sapuna, kristalne sode i laštila, uz obrazloženje da tako utječe na pridizanje nacionalne industrije. Uopće je taj pothvat smatran doprinosom u promicanju domaće industrije budući da veći dio industrije bio u vlasništvu inozemnog kapitala.

Osim navedenih izvora prihoda društvo Hrvatski radiša namicalo je sredstva za djelovanje od raznih priredbi, predavanja te dobrotvornih izložbi. Najviše sredstava iz tog izvora prikupljeno je na priredbi Dan Hrvatskog Radiše 5. kolovoza. Dio sredstava davali su i trgovci i obrtnici, nešto sami osamostaljeni radišini pitomci. Bilo je i nekih industrijalaca koji su povremeno pomagali društvo, a posebno izdašno su društvo potpomagali hrvatski iseljenici.

Veze društva Hrvatski Radiša s hrvatskim iseljenicima bile su posebno pomno njegovane. Dapače, Hrvatski radiša je imao i svoje ogranke u SAD i Kanadi. Kad je 1925. udruživanjem nekoliko organizacija osnovana Hrvatska bratska zajednica, ona je izdašno potpomagala društvo Hrvatskog Radiše i u domovini, ali i širenje njegovih ogranaka u SAD pa ih je 1930 bilo u SAD i Kanadi 37 sa sjedištem u New Yorku. Američki Hrvati su slali

godišnje Hrvatskom Radiši u domovini 100-120.000 dinara pomoći pa list Hrvatski Radiša zahvaljuje na toj pomoći 1923.slijedećim riječima:"Baš američkim Hrvatima imademo zahvaliti da se Hrvatski Radiša može ovako naglo dizati."²² Suradnik društva Artur Grado, prvi hrvatski socijalni statističar, opširno je pisao o hrvatskom iseljeništvu i iseljavanju Hrvata u glasilu društva Hrvatski Radiša. U 30-tim godinama, uslijed ekonomske krize priliv sredstava je smanjen, ali su i dalje održavane dobre veze i suradnja s američkim Hrvatima. Dapače, proširene su organizacije Hrvatskog Radiše i u nekim državama Južne Amerike. Rat je tu suradnju prekinuo.

Društvo Hrvatski Radiša imalo je i svoje publikacije i mjesečne novine Hrvatski Radiša, zatim kalendare, popularno poučne publikacije i slično. Mjesečnik Hrvatski Radiša bio je uglavnom šarolikog sadržaja, raznovrsnih popularno poučnih, ponešto i moralizatorskih, opće obrazovnih članaka te obavijesti za članove. Godine 1938.pokrenut je kao dodatak Mladi Radiša za pitomce. Djelatnost Hrvatskog Radiše imala je značajnu vrijednost za obrazovanje obrtničkog i trgovačkog sloja u hrvatskom narodu, mada je veći dio obrtnika i trgovaca bio izvan njegovog domašaja. Djelovanje tog društva imalo je u suštini rodoljubne ciljeve podizanja domaće industrije, obrta i trgovine i time i hrvatskog srednjeg društvenog sloja. Značajno je da to društvo, usprkos svojih nacionalnih intencija, nije iskazivalo nacionalizam, posebno ne šovinizam. Osim ponekog sporadičnog iskaza o konkurenciji, Hrvatski Radiša nije napadao druge narodnosti kao Privrednik, već je isticao potrebu jačanja nacionalnih ekonomskih snaga jačanjem srednjeg sloja:"Taj rad mora ići za stvaranjem jakog hrvatskog izobraženog trgovačkog i obrtničkog staleža" i "...privredna svijest će dignuti domaću privredu"²³ bile su misli vodilje Hrvatskog Radiše za sve vrijeme njegova djelovanja, i prikupljanja i obrazovanja darovite djece.

²² Hrvatski radiša 1928

²³ Predavanje Ivo Pilar na radišin dan 5 kolovoza 1926 pod naslovom «Koji putovi vode do ekonomskog ojačanja hrvatskog naroda», Hrvatski radiša 1926

OBRTNIČKE ORGANIZACIJE SRBA U HRVATSKIM ZEMLJAMA

Srbi obrtnici u hrvatskim pokrajinama našli su se raspadom cehovskog sustava u istim okolnostima kao i hrvatski obrtnici. I Srbi obrtnici bili su prema Obrtnom zakonu podložni obrtnim oblastima i obrtnim zborovima, a bilo ih je i u Gospodarskom društvu zajedno s hrvatskim obrtnicima. Budući da su te organizacije bile dosta pasivnog djelovanja, počeli su se svi obrtnici samoorganizirati. Istovremeno je pokrenut i zadrugarski pokret pa se javlja istovremeno obrtničko organiziranje i zadružno okupljanje, uglavnom putem kreditno-štedovnih zadruga. U osnivanju obrtničkih zadruga najčešće su sudjelovali svećenici i učitelji i vezivali ih uz nacionalne banke te su i obrtničke organizacije, kao i njihove zadruge, vezivane po nacionalnoj pripadnosti. Stoga su i srpski zanatlije i seljaci i trgovci iz Austro-Ugarske već od kraja 90-tih godina XIX stoljeća ujedinjeni u svoje nacionalne organizacije i zadruge sa sjedištem u Novom Sadu. U Zagrebu je 1898. osnovano privredno društvo Privrednik i pokrenute istoimene novine s ciljem okupljanja privrednika srpske narodnosti na području hrvatskih pokrajina, a u narednim godinama proširio se na Bosnu i Hercegovinu. Društvo Privrednik je trebalo biti pandan hrvatskom Gospodarskom društvu i uz Privrednik je osnovana i Glavna privredna zadruge, a novine Privrednik glasilo i kao politički list s dodatkom Zadrugar za Srpske zemljoradničke zadruge. Osnivanje te zadruge bilo je pod pokroviteljstvom Srpske banke osnovane 1900. te društva Privrednik i svi su zajednički bili povezani s Centralnom kasom i Savezom srpskih zemljoradnika u Novom Sadu kao centralom.

Centralna kasa Srpskih privrednih zadruga imala je 1898. samo 32 člana s 79 udjela, već slijedeće godine dvostruko više a zatim sve više. Budući da je naglim podjelama kredita dospjela u pasivu bilance i u pomoć je priskočila Srpska banka i u narednim godinama potpomagala zemljoradnicima nabavu poljoprivrednih strojeva, a zanatlijama otvaranje obrtničkih radnji i njihovu mehanizaciju.

Već na početku svojeg djelovanja Privrednik ukazuje na težak položaj obrtnika u novim okolnostima razvoja kapitalističke privrede i industrijalizacije, propadanja mnogih zanata te savjetuje da bi se obrtnici trebali orijentirati prema potrebama poljoprivrednih alatki i ostalih potrepština za poljoprivredu, ali i usavršavati svoja umijeća: « Treba se prije svega prilagoditi prometnim prilikama, ukusu i zahtjevima potrošača, treba se usavršiti u zanatu da se uspješno na ukus i potrebe potrošača može djelovati» i tako konkurirati industrijskoj proizvodnji te da se mašina»... bavi bez savjesnim mehaničkim poslovima, a zanatlija neka zadrži za sebe poslove umjetničke i takve koji traže razmišljanje.» Obrtnički proizvod «... ne smije imati samo stanovitu svrhu, nego mora odgovarati i zakonima ljepote.» U tom izrazu obrtničke proizvodnje ostali su dosljedni kao i hrvatski obrtnici. Da bi se obrtnici održali pred navalom industrijskih proizvoda, Privrednik preporuča osnivanje obrtničkih zadruga po načelima osuvremenih cehova. To su bile uglavnom mješovite štedno-kreditne zadruge u kojima je bilo i zemljoradnika i obrtnika i trgovaca.

Budući da su i hrvatske i srpske obrtnike kao i trgovce mučili isti problemi bilo je srpskih obrtnika i trgovaca, koji su se učlanjivali i u saveze hrvatskih obrtnika, Privrednik je često i žestoko nastojao da ih od toga odvрати i usmjeri prema savezu u Novom Sadu. Često je bilo prigovora zbog nacionalističkih nesnošljivosti pojedinaca u zajedničkim organizacijama. Centar okupljanja privrednikovih pristaša, kao i samo društvo, bio je u Novom Sadu i te su rasprave često bile potaknute raznim utjecajima svakodnevnih nacionalnih interesa i nesuglasica te više nacionalne sredine. To je naročito došlo do izražaja u početku stoljeća opterećenom teškim

međusobnim odnosima i ekspanzivnim težnjama susjednih država posebno u predratnim godinama. Srpske i hrvatske građanske stranke povezane s industrijom i krupnim kapitalom često su lakše nalazile zajedničke interese mada i povremene, nego u sitno posjedničkim društvenim slojevima koji su okupljeni oko Privrednika. Među Srbima u hrvatskim pokrajinama bilo je više zemljoradničkog stanovništva i zanatlija kao i trgovaca bilo je samo nešto u većim gradovima. Zato je Privrednikovo društvo po uzoru na hrvatsko obrtničko društvo Radiša, imalo i svoje Srpsko društvo trgovačke omladine osnovano 1906.godine te po uzoru na hrvatsko sportsko društvo Sokol, osnovalo i društvo Srpski sokol. Putem tih društava kao i društva Privrednik vođena dosta briga o školovanju u zapošljavanju zanatske i trgovačke omladine. U predratnim godinama je djelatnost Privrednika bila vrlo aktivna ne samo u hrvatskim pokrajinama i Vojvodini već i u Bosni i Hercegovini kao i sa obrtničkim društvima u Srbiji pa je početkom rata uskoro i zabranjeno. Obnovljeno je poslije rata, ali u drugim okolnostima te djelovalo kao i Savez hrvatskih obrtnika, istom je zakonom 1931. ujednačeno kao i hrvatsko u djelovanju u prinudnim organizacijama, mada i dalje sa svojim obrtničkim i trgovačkim organizacijama

OBRTNICI I «SREDNJI STALEŽ»

U međuratnom razdoblju javlja se i na međunarodnoj razini posebna institucija s ciljem okupljanja «srednjeg» staleža. Naime, nakon Prvog svjetskog rata kao nastojanje da se izbjegnu razni konflikti, koji bi

vodili sukobima ili štitili interese pojedinih političkih ili socijalnih grupa, osnivane su raznovrsne međunarodne organizacije od Lige naroda i njezinih institucija do raznovrsnih staleških organizacije poput Međunarodnog biroa za rad, Međunarodne trgovačko-obrtničke komore, Radničke internacionale i drugih pa i je osnovana i Međunarodna unija srednjeg staleža sa sjedištem u Bernu. Osnivački kongres održan je 1924. i uskoro je toj Uniji pristupilo 17 država i među njima i Jugoslavija, odnosno razne grupe jugoslavenskih «srednjih» staleža, pa i među njima i Savez hrvatskih obrtnika, što je u Obrtničkom vjesniku objašnjeno sljedećim razlozima: «Međunarodna unija srednjeg staleža je udruženje obrtničkog, malo industrijskog, trgovačkog, intelektualnog i zemljoposjedničkog staleža svih zemalja u svrhu zaštite i unapređenja idejnih, kulturnih i gospodarskih interesa srednjeg staleža.»²⁴ Unija je bila organizirana u nekoliko odjela: 1.obrtnički i malo industrijski-manufakture, 2. trgovci, 3.umjetnici, učenjaci i slična intelektualna zanimanja, 4.maloposjednici i 5. ostali pripadnici srednjeg staleža (činovnici, namještenici, rentijeri, maloposjednici, kućevlasnici i slični).Unija je imala svoj statut prema kojem je okupljala centrale organizacija «srednjeg» staleža», odnosno bila je etatistički organizirana, a pojedinačno je primala samo organizacije, ako u njihovim zemljama nije bilo centrale. Unutar svake države centrale su mogle okupljati sve staleške organizacije poput zanatskih komora te mješovitih obrtničkih, trgovačkih i manufakturnih organizacija pa i njihove pomoćne organizacije, zatim obrtničke muzeje i slične institucije, redakcije stručnih staleških novina i časopisa srednjeg staleža te državne i pokrajinske institucije, koje na razne načine potpomažu djelovanje srednjeg staleža i njegove Unije i pod određenim okolnostima i pojedince iz srednjeg staleža neke zemlje neovisno o udruženju u

²⁴ Obrtnički vjesnik 1924

njoj. Glasilo Međunarodne unije srednjeg staleža bilo je Der Mittelstand, međunarodni časopis za srednje stalešku gospodarsku politiku i socijalnu reformu.

Metode djelovanja Unije bile su na razini međunarodnih sporazuma i kao svojevrsna staleško-ekonomska organizacija podobna međunarodnoj trgovačkoj komori ili Međunarodnoj organizaciji rada. Trebala je djelovati na unapređenju zanatstva i ostalih djelatnosti pojedinaca i organizacija srednjeg» staleža, od potpore stručnom usavršavanju do postizanja povoljnog kreditiranja njihove proizvodnje te organiziranje obavještajnih institucija o sirovinama potrebnim obrtnicima, odnosno u svojoj je osnovi imala promicanje i zaštitu sitnih kapitala i egzistencije njihovih vlasnika pred sve snažnijim pritiskom industrije i veletrgovine, veleposjeda i svih onih koji su taj «srednji» stalež ugrožavali. Iako nije imala značajke cehovske centrale, ona je bila ipak krovna organizacija poput srednjevjekovnih gilda, ali u širem smislu i na široj osnovi.

Predstavnici Saveza hrvatskih obrtnika prisustvovali su i međunarodnom zanatlijskom kongresu održanom 1930. u Rimu s ciljem osnivanja Međunarodnog zanatlijskog instituta, a na inicijativu francuskog zanatlijskog saveza i autonomnog fašističkog talijanskog zanatlijskog saveza. To je trebala biti uža međunarodna zanatlijska organizacija i njeno osnivanje je djelomično utjecalo i na konzervativnu struju među hrvatskim obrtnicima unutar Saveza hrvatskih obrtnika.

Rasprave o značaju i ulozi «srednjeg» staleža javljaju se u hrvatskoj obrtničkoj štampi već početkom 20-tih godina, jer je u hrvatskim pokrajinama upravo taj stalež bio vrlo brojan među privrednicima i ujedno najviše nacionalan među njima, s obzirom da je veći dio industrije bio u vlasništvu inozemnog kapitala. Međutim, taj

srednji stalež je po svojoj imovinskoj, proizvodnoj pa i interesnoj strukturi bio raznovrstan i često vezan uz različite društvene strukture te ga je bilo teško i ekonomski i politički definirati. Sva nastojanja definiranja i djelovanja išla su u smjeru tradicijske staleške pripadnosti i očuvanju zajedničkih interesa opstanka, što također nije bilo ujednačeno u krajnjim ciljevima za sve strukture tog staleža. Stoga su rasprave o tim problemima bile vrlo česte i opsežne u stručnoj štampi i osnovne ciljeve se pokušalo definirati u novoj državnoj zajednici već 1921. na sastanku zagrebačkih obrtnika. Budući da su odmah očekivali od nove državne administracije zaštitu posebnu su važnost iskazali obrtničkom zakonodavstvu i staleškim organizacijama pa su u tom smislu na spomenutom sastanku istaknuli ta dva kriterija, ona su u Obrtničkom vjesniku izražavali ciljeve koje su željeli postići slijedećim riječima: «Kad govorimo o socijalnoj strani naših zahtijeva gledom na stvaranje zanatlijskog zakona onda se i tu vide u pozadini nacionalni momenti. Mi hoćemo da se malom našem čovjeku osigura područje za njegov samostalni privredni život. Neka zanatlijski radnik ili pomoćnik u brizi za svoju bolju budućnost vidi zakonom zajamčene stepenice za prelazak od ovisnosti u samostalnost. To će ga u toj borbi bodriti za štednju i sve većim usavršavanjem njegovog znanja, što treba da se osobito bilježi u dobro našeg narodnog gospodarstva uopće. Ali u tome mi gledamo osiguranje prava na život, gledamo suzbijanje proletarizacije, pa gledamo sredstvo upereno protiv nagomilavanja kapitala kada on postane neplodan i štetan po narodno-ekonomske interese.»²⁵ To je bilo vrijeme ideoloških previranja, sukoba režima s opozicijom i komunističkom agitacijom te političkih gibanja u svim narodnim slojevima potaknutih ratnim i poratnim ekonomskim poteškoćama.

Obrtnici su željeli također u tim zbivanjima odrediti svoj društveni i ekonomski status. Već u prvim početcima javljaju se među njima

²⁵ Obrtnički vjesnik 1921

svije ako ne oprečne, a ono ipak različite struje. Konzervativna struja je slijedila ranija naziranja o položaju i perspektivnima zanatstva i što je izraženo u navedenom citatu. Druga struja je bila više socijal-liberalna i isticala shvaćala da zanatlije više pripadaju radničkoj nego kapitalističkoj klasi pa je u tom smislu bila bliža suradnji s radničkom klasom, iako i oni perspektivu ne vide u proletarizaciji zanatstva, već nasuprot u njegovu sve obuhvatnijem obliku, koji je u svoje redove prihvaćao i kvalificirane radnike-kalfe. Taj socijal-liberalni dio obrtnika-zanatlija osnovao je svoju grupu pod imenom Agitacioni odbor, a zatim i poseban savez-Udruženje zanatlija sa središnjicom u Zagrebu i posebnim novinama Zanatlija. Oni su neovisno djelovali do 1926. kad su se ipak spojili sa Savezom hrvatskih obrtnika, ali su i dalje nastupali svoja šira staleška stajališta. U odnosu na krupni kapital obje su grupe obrtnika imale slična stajališta smatrajući da on pripada industriji, ali dok jedni traže s njim koegzistenciju, socijal-liberalna grupa ga napada. Razlike su bile također u odnosu na radničko zakonodavstvo i njegovu primjenu na obrtničko radništvo-kalfe. Tako je 1925. Zanatlija pisao slijedeće o kapitalizmu:» Bankarski kapitalizam zavladao je i na hiljade zanatlija mora da raskida sa svojom samostalnošću, jer nije u stanju da snosi teret koji mu se sa sviju strana nameće...Pod navalom industrijskog kapitala mali zanatlija nailazi sve manju zaradu, dok se državni tereti u ogromnim postotcima prevaljuju uglavnom na njihova leđa."²⁶ U skladu takvim stajalištem bio je i njihov odnos prema radništvu i njihovim socijalnim zahtjevima i štrajkovima pa i u obrtničkim radionama što pokazuje primjer potpore kalfama u štrajku u jednoj krojačkoj radioni:"Mi kao napredni zanatlije, kao ljudi socijalnog shvaćanja i osjećajući danomice na vlastitoj koži bijedno materijalno stanje širokih društvenih slojeva dopuštamo punu opravdanost radničkih zahtijeva te tvrtke glede povišica".²⁷

²⁶ Zanatlija 1925

²⁷ Obrtnički vjesnik 1925

Istovremeno je Savez hrvatskih obrtnika vodio suprotnu socijalnu politiku pa Hrvatski obrtnik iste 1925.godine zagovara snižavanje radničkih nadnica.²⁸ Sukob između te dvije grupe hrvatskih obrtnika-jedne socijal-liberalne i druge konzervativne, očitovao se i u njihovom odnosu i shvaćanju "srednjeg" staleža. U programskim načelima nije bilo znatnijih razlika već uglavnom u djelovanju. Dok je grupa oko Obrtničkog vjesnika i Saveza hrvatskih obrtnika s Ivanom Čupakom, koji je taj savez vodio od njegova osnutka u predratnim godinama, bila sklona konzervativnim metodama djelovanja vezanim uz zakonodavstvo i stručne korporacije, socijal-liberalna grupa oko Zanatlije i Saveza zanatlija bila je sklona političkom istupanju. Oni su smatrali da obrtnička udruženja trebaju samostalno istupati na općinskim i državnim izborima za predstavnička tijela: "Povrh važnosti našeg učesća u radu gradskih općina isto je tako od velike važnosti državno gazdinstvo -to jest Narodna skupština. U toj instituciji trebaju imati zanatlije svoje predstavnike kao bi dobili udjela kod stvaranja raznih zakona i ustanova, što je od presudne važnosti po život zanatskog staleža. Financijska je politika naše vlade vrlo loša po zanatski stalež a sadašnji vlastodršci nemaju petlje da povise porez na veleposjede, na razna bankarska poduzeća te ratne bogataše, već ga svaljuju na leđa najsiromašnijih građana ove zemlje, a sve to zato, jer nisu udruženi i jer nemaju svojih predstavnika u toj instituciji,"²⁹ Konzervativna grupa je bila umjerenija u kritici režima, pa su čak obrtnike oko Zanatlije proglašavali komunistima, a Čupak se zalagao da se izbacij iz Saveza hrvatskih obrtnika sve njihove- pristaše. Socijal-liberalni obrtnici su imali dosta uspjeha na izborima za Obrtni zbor, a pokušali su sredinom 20-tih sudjelovati na komorskim i gradskim izborima dosta uspješno.

Konzervativna grupa je bila zainteresirana za suradnju sa Hrvatskom seljačkom strankom, ali se ni s njima nisu mogli složiti, jer je u njoj bilo i seljaka-zanatlija. Naime, sporni su bili tradicionalni seljaci-

²⁸ Obrtnički vjesnik, Zagreb, 1925

²⁹ Zanatlija Zagreb, 1925

zanatlije koji su se zanatom uzgred bavili, a obrtnici ih smatrali konkurencijom i tražili zabranu njihova, rada. To je pokazivalo da konzervativna obrtnička grupa nije bila sposobna da prihvati onu širinu "srednjeg" staleža koju je predviđala i Međunarodna unija srednjeg staleža, mada je Savez hrvatskih obrtnika u nju bio učlanjen putem jugoslavenske centrale i bliži načelima te Unije bili su hrvatski socijal-liberalni obrtnici. Nakon spajanja te dvije grupe u zajednički Savez hrvatskih obrtnika 1926. nakon toga je Savez u svojoj orijentaciji postao liberalniji pa i politički više zainteresiran za probitke svojeg staleža. Ipak nisu bili skloni kao staleška grupacija, angažirati se za pojedine političke stranke, već više za rad Privrednog vijeća, koje nikako da počne djelovati pa su i oni kao i ostali gospodarstvenici nastojali to pokrenuti. Također su zahtijevali depolitizaciju činovništva, njegov efikasniji rad te "harmonično rješavanje samoupravnih problema između samoupravnih funkcionara i područne privrede, a specijalno zanatstva kao srži onog što se s pravom naziva nacionalno gazdinstvo"³⁰ Krajem 20-tih i početkom 30-tih godina, u vrijeme donošenja novog obrtno zakona, organiziran je niz obrtničkih skupština po svim većim mjestima kako bi zakon usvojio i obrtničke zahtjeva. Ipak te skupštine nisu imale i politička obilježje, djelomično i zato, jer je to bilo u vrijeme diktature i suspenzije Ustava i izvanrednog režima.

Novi obrtni Zakon o radnjama obznanjen 1931. točno je definirao odnose u obrtništvu kao i njihov položaj u odnosu na druge djelatnosti te propisao posebne polu- državne organizacija obrtnika tako zvana prinudna udruženja s pravilnikom o njihovom djelovanju, što je donekle neutraliziralo unutarnje odnose među obrtnicima, a kako je nastupila i gospodarska kriza to je prevladala borba za egzistenciju.

³⁰ Obrtnički vjesnik 1931

Kada se razmatraju ideološka previranja među hrvatskim obrtnicima u 20-tim godinama i njihovoj definiciji «srednjeg» staleža, osjeća se mješavina raznih utjecaja tadanjih previranja u evropskoj gospodarskoj orijentaciji i vlastitih tradicija s konkretnom situacijom određenih okolnosti. I socijal-liberalna struja usprkos nastojanja za širim pristupom problemu «srednjeg» staleža u svojem programu ističe uobičajene zahtjeve: ekonomsko i moralno uzdizanje zanatlija, zaštitu njihovih ekonomskih interesa i razvijanje međusobne solidarnosti, bolje zanatsko školstvo i samostalno novinstvo. I oni su kao i vodstvo Saveza hrvatskih obrtnika željeli okupiti u jedinstvenu organizaciju sve obrtnike u hrvatskim pokrajinama bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, ali ni njima to nije uspijevalo, jer su Srbi obrtnici po još predratnoj tradiciji bili okupljeni u posebnom društvu Privrednik. Novine Zanatlija u svojem nastupnom napisu ističu svoj naziv kao narodni koji je svim obrtnicima u hrvatskim pokrajinama bliži pledirajući na Srbe obrtnike, vjerojatno pod utjecajem formiranja hrvatsko-srpske opozicije u hrvatskim pokrajinama beogradskom centralističkom režimu sredinom 20-tih godina, a kad je ta koalicija propala opet se ujedinjuju sa Savezom hrvatskih obrtnika. Svakako je i federalistička koncepcija komunističke stranke, mada u ilegali, koja je tada prevladala u toj stranci, morala utjecati na ostale stranke i grupe pa i obrtničke. Očitovalo se u nastojanju za osnivanjem nacionalno «neutralne» obrtničke organizacije koja bi obuhvaćala obrtnike svih nacionalnosti u hrvatskim pokrajinama. Ta je koncepcija bila i suprotstavljanje ekskluzivističkim nastojanjima srpskog društva Privrednik, koji je željelo okupljati kao i ranije sve Srbe obrtnike u «prečanskim» krajevima i njihovo povezivanje s ostalim srpskim obrtničkim organizacijama na nacionalnoj osnovi. Socijalna orijentacija grupe obrtnika oko lista Zanatlija može se djelomično pripisati i komunističkoj agitaciji i njihovim vezama s Nezavisnim sindikatima. Ta se socijal-liberalna struja na razne načine manifestira i u 30-tim godinama unutar Saveza hrvatskih obrtnika. Većem

obrtnika bili su socijalno bliži radnici i seljaci nego bogatiji obrtnici s više pomoćnika. Osim toga pokrajinski zanatlije često su imali i kuće s manjim komadima zemlje pa su se bavili poljoprivredom i tako upotpunjavali svoje skromne zanatlijske zarade pa su im bili bliži i siromašni seljaci nego bogatiji obrtnici, a pogotovo «mala industrija». I u gradovima je bilo siromašnih obrtnika koji su radili bez lokala u malim, često podrumskim stanovima u kojima su i stanovali pa ni oni nisu mogli imati iste ni ekonomske ni političke interese s bogatijim slojevima "srednjeg" staleža.

Bogatiji sloj srednjeg staleža bio je u hrvatskim pokrajinama vrlo tanak i među obrtnicima i seljacima pa i trgovcima, među kojima su također prevladavali sitni trgovci, a nije mu pripadala ni slabo plaćena inteligencija, a ni veći dio činovništva. Tako u hrvatskim zemljama nije bilo ekonomskih pretpostavki za formiranje značajnijeg sloja "srednjeg" staleža kakav je u većini južno i srednje evropskih država bio oslonac i potpora fašističkom sistemu, odnosno bio i politički vezan s državnom administracijom. Osim toga i bogatiji obrtnici nisu bili bogatiji zbog svojih proizvodnih uspjeha već više su egzistirali eksploatirajući svoje pomoćnike pa i naučnike-šegrte, što pokazuje i veliki broj štrajkova u zanatskim radionama. Godine 1936. na području Savske banovine bilo štrajkova u 24 struke i 1.420 radionica u kojima je sudjelovalo 12.614 radnika, a izgubljena su dana 270.000 radna dana.³¹ Broj štrajkova je dakako godinama varirao, ali je njihov intenzitet, s obzirom na sve činioce, ponukao državnu administraciju da u posebnoj uredbi o utvrđivanju minimalnih nadnica odredi obavezni pomirbeni postupak između poslodavaca i radnika prije stupanja radnika u štrajk te zaključivanje kolektivnih ugovora, što je sve ograničavalo slobodu štrajkanja radnicima, ali i pokazivalo slabost obrtničkog staleža koji je administrativnim potporama održavao pokornost radnika i u tom segmentu i prisutnost fašističkih elemenata povezanosti «srednjeg « obrtničkog staleža i državne administracije. Kalfe u obrtničkim radionicama i siromašni zanatlije

³¹ Izvještaji Zanatske komore

bili su socijalno bliži radnicima nego svi obrtnici međusobno, što je dakako utjecalo i na kompaktnost «srednjeg» staleža, jer je on u hrvatskim pokrajinama bio više proleterski nego «srednji», a što je imalo i političke implikacije.

Teškoće u kojima su se nalazili obrtnici i u odnosu na svoje radnike pokazuje i komentar u Izvještaju zanatske komore u Zagrebu o navedenim štrajkovima: "Nema sumnje da bi obrtnici sa joj više razumijevanja i simpatija pratili želje i uvažavali potrebe svojeg pomoćnog osoblja, znajući da samo zadovoljan radnik može majstoru biti od veće koristi, kada to dobronamjerno gledanje obrtnika na radnička pokrete ne bi bilo sputano znatnim teškoćama u kojima se i sami obrtnici kao poslodavci nalaze. S jedne strane uništava ih nesavjesna konkurencija koja se u raznim formama, a naročito podbijanjem cijena, znatno razmahala u obrtničkim redovima, zatim širenje nelegalnog zanatskog rada (nadriobrta), a na drugoj strani i činjenica, što su obrtnici ostali nezaštićeni spram svojih vjerovnika, dok svoja potraživanja od zemljoradnika i novčanih zavoda ne mogu utjerati, sve to onemogućuje znatnom, možemo reći najvećem, broju obrtnika razvitak poslova i rad s punim kapacitetom. Kad tome ne bi bilo tako, obrtnici bi mogli uposliti znatno veći broj radnika i platiti ih mnogo povoljnije nego što su danas plaćeni.»³² Ekonomska slabost najvećeg broja obrtnika činili ih je ne samo nestabilnom strukturom kao "srednji" stalež već i nestabilnom njihovu osnovnu egzistenciju, što se očitovalo u znatnom broju stečajeva i još većem broju poravnanja, koja su često teže podnosili nego stečajeve. Fluktuacije su bile velike i mada njihov broj u cjelini nije nazadovao, jer je uvijek bilo i novih otvaranja obrta, bilo od mladih kalfi bilo tvorničkih nezaposlenih radnika. Uzevši u cjelini obrtništvo je bilo vrlo široko strukturiran ekonomski i socijalni sloj s većom inklinacijom prema siromaštvu

³² Isto

i sličnijim položaje sa siromašnim seljaštvom i jednim dijelom radničke klase nego kao samostalna kategorija "srednji" stalež.

Kad se razmatraju ideološka previranja među hrvatskim obrtnicima u 20-tim i 30-tim godinama i njihovoj definiciji «srednjeg staleža» osjeća se mješavina raznih utjecaja tadanjih previranja u evropskoj gospodarskoj orijentaciji i vlastitih tradicija s konkretnom situacijom određenih prerogativa. I socijal-liberalna struja, usprkos nastojanja za širim pristupom problemu «srednjeg staleža» u svojem programu ističe uobičajene zahtjeve za ekonomsko i moralno uzdizanje zanatstva, zaštiti ekonomskih interesa zanatlija, razvijanje njihove međusobne solidarnosti, uređeno zanatsko školstvo te novinstvo kao izvor informiranosti. Oni su željeli okupiti sve obrtnike, odnosno «zanatlije koji tjeraju obrte» tj. koji aktivno djeluju na području hrvatskih pokrajina bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. I Savez hrvatskih obrtnika izjašnjavao se u tom smislu, ali je u praksi okupljao uglavnom obrtnike hrvatske narodnosti, dok su Srbi obrtnici u hrvatskim pokrajinama bili okupljeni u svojem društvu Privrednik. Zanatlija je u svojem nastupnom napisu objašnjavao svoj naziv kao «narodni» koji je svim obrtnicima pristupan, pledirajući očitno i na Srbe zanatlije. Ta socijal-liberalna obrtnička struja željela je objediniti sve obrtništvo u hrvatskim pokrajinama vjerojatno i pod utjecajem formiranja Hrvatsko-srpske opozicije režimu koji se u hrvatskim pokrajinama sredinom 20-tih godina odupirao Pašićevom režimu, i pod kojim utjecajem se pod kraj 20-tih ujedinjuje formalno sa Savezom hrvatskih obrtnika, a djelomice se može pripisati i komunističkoj agitaciji među obrtnicima. Te se tendencije moglo djelomice pripisati i utjecajima strujanjima u evropskim socijal-ekonomskim strujanjima u 20-tim godinama pa i u Međunarodnoj uniji srednjeg staleža.

U vrijeme kada je osnovana Međunarodna unija srednjeg staleža, javljaju se u nekim evropskim državama nove ekonomske tendencije sa sličnim ciljevima-jačanje ekonomskih institucija srednjeg staleža na poseban dotada neuobičajeni način kao u tako zvanom austrijskom ekonomskom ustavu proklamiranom 1924. i pokušaja izgradnje srednje posjedničkih privrednih asocijacija na kolektivističkoj osnovi, istovremeno i u Sovjetskom savezu programom nove ekonomske politike. U navedenom austrijskom ustavu proklamiran je svojevrsan sistem organizacija udruženog rada, ali je kriza iz 1926. pokopala taj pokušaj i usaljen je sistem kapitalističkog liberalizma, koji je također uskoro krajem 30-tih godina krizom deformiran u profašističkom pravcu. Nova ekonomska politika u Sovjetskom savezu je također napuštena poslije Lenjinove smrti. U novim političkim previranjima i uslijed velike poratne ekonomske krize ideja nove ekonomske politike je napuštena i prevladala specifična državna ekonomska politika s centralistički organiziranim petogodišnjim planovima provođena putem državne i ostalih administracija te se razvio poseban ekonomski tip državnog kapitalizma s osloncem na administrativne političke i ekonomske upravne institucije. Naime, sistem sovjeta je u narednom razdoblju deformirao je ekonomsko-socijalni značaj i zadobio političku ulogu u provođenju državne planske politike kreirane od centralistički ustrojene državne administracije. I politički «demokratski centralizam» je transformiran u administrativni centralizam, koji je putem sovjeta nametnut i ekonomskom razvoju gospodarstva i cijelog sovjetskog društva.

Početak 30-tih godina je svjetskim i evropskim gospodarstvom harala teška ekonomska kriza koja je u nizu evropskih zemalja završila fašističkim političkim sustavima, odnosno političkom diktaturom i vezivanjem državne administracije uz gospodarstvo i kontrolu nad

njime, ali je i dalje egzistiralo privatno vlasništvo kao osnovica gospodarskog sustava, odnosno specifičan sistem povezanosti privatnog vlasništva i kontrole državne administracije nad gospodarstvom i na taj način i svim društvenim slojevima u posebnom sustavu sindikalnih i političkih organizacija. Za Sovjetski savez je u 30-tim godinama značajna također politička diktatura sa svim reperkusijama nasilja da se zadrži ekonomska dominacija državne administracije nad gospodarstvom i upravljanje njime bez prisutnosti privatne inicijative i vlasništva. Iako se sovjetsko gospodarstvo postepeno oporavljalo u 30-tim godinama, ono nije izlazilo iz šablona petogodišnjih planova i njegova ekspanzija na evropskom tržištu nekim proizvodima, nužna zbog državnog proračuna s inozemstvom, počivala je na velikoj okrutnosti nad proizvođačima pa čak i ropskog rada zatvorenika u nekim područjima.

U cijeloj Jugoslaviji pa tako i hrvatskim pokrajinama već početkom 20-tih godina Zakonom o zaštiti države bila je zabranjena komunistička partija i komunistička agitacija pa i rasprave o problemima demokracije, posebno ekonomske. Stoga se o tim problemima nije moglo otvoreno raspravljati niti su oni mogli biti interpretirani, a još manje da se interpoliraju u zahtjeve bilo koje struje gospodarstvenika. Oni se sporadično javljaju u gospodarskoj literaturi više kao teoretska razmatranja nego mogućnosti primjene, dapače svi navedeni eksperimenti u evropskim državama nisu imali svojih zagovornika, već su novi putovi traženi u okvirima proširivanja postojećih mogućnosti bilo putem zadrugarstva ili jačanjem drugih komulacijskih mogućnosti. Sve poduzetničke strukture pa tako i obrtnici su težišta svojih zahtjeva na globalnoj državnoj razini tražili pokretanje djelovanja Privrednog vijeća, koje je bilo Ustavom predviđeno kao privredna gospodarska državna institucija za rješavanje gospodarskih pitanja, ali to vijeće, usprkos čestih najava pa

imenovanja nije nikad proradilo. Stoga su se odnosi i u cijelom gospodarstvu pa tako i obrtništvu, odvijali prema svakodnevnim mogućnostima djelovanja i nošeni političkim strujama i privrednim usponima i recesijama bez ikakvih mogućnosti na njihovo djelovanje kao perspektiva. Sva nastojanja da se osove kao samostalni dio «srednjeg» staleža svodila su se često na zahtjeve za administrativnim zaštitom više nego uspostavom unutarnjih gospodarskih i političkih odnosa onih društvenih kategorija koje su trebale predstavljati «srednji» stalež. Bila je to više težnja za ponovnim stjecajem zaštite kao u feudalnom cehovskom društvu, nego za obrazovanje nove socijalne grupacije koja bi trebala proizići iz trećeg staleža. Bilo je to uzrokovano djelomično pritiskom sada prvog- kapitalističkog staleža, ali i djela trećeg staleža-proletarijata, koji se također organizirano borio za svoje pozicije u društvu te želio također biti dio tog «srednjeg» staleža, pogotovo kvalificirano radništvo, a u radikalnim opcijama i u besklasnom društvu za kakvo su se neki zalagali.

Obrtnicima susjedni s druge strane, a također pripadnici ranijeg trećeg staleža feudalnog društva, bili su seljaci. Oni su po svojim ekonomskim i političkim opredjeljenjima bili bliži obrtništvu, ali su i među njima postojali divergentni interesi, posebno zbog seoske kućne radinosti i seljaka nadri obrtnika s kojima se obrtnici sukobljavaju posebno na sajmovima. Međutim, to su bili sporadični razlozi, razilaženja su bila u osnovi kao i među samim obrtnicima. Naime, i među seljaštvom su postojale velike socijalne razlike pa su među njima obrtnici mogli naći samo uski sloj bogatijih seljaka koji bi mogli pripisati obrtničkom «srednjem» staležu, a veći dio seljaštva je bio siromašan i bliži radništvu, među kojim je često tražilo i za sebe zaradu za preživljavanje. Ipak veze obrtnika i seljaka bile su još dosta čvrste, jer je u hrvatskim pokrajinama industrija bila još

uglavnom sirovinska pa je roba široke potrošnje ili uvožena ili su je proizvodili obrtnici, a glavni kupci obrtničke robe bili su seljaci i dakako radnici. Obrtnici su ovisili o kupovnoj moći seljaka o čemu ilustrativno govori i Izvještaj zagrebačke Zanatske komore iz 1937. slijedeće:» Na području naše komore od ukupnog broja obrtnika otpada na obrtnike izvan gradova to jest po selima i manjim mjestima oko 65 posto. Prema tome obrtnici nastanjeni po selima i manjim mjestima predstavljaju većinu ili jezgru obrtničkog staleža i to ne samo na području naše nego i ostalih komora. Da je ekonomski položaj ove većine obrtnika najtješnje povezan s ekonomskim položajem seljaštva jasno je samo po sebi i mi smo ovu činjenicu isticali u našim izvještajima. Radi toga govoriti o ekonomskoj situaciji seljaštva skoro je isto što i govoriti o ekonomskom stanju obrtnika.» Ekonomska međuovisnost te dvije privredne i socijalne kategorije upućivala je na zajedničku suradnju. Ona je u predratnim godinama djelomično politički uspostavljena kao opozicija državnom režimu u više stranaka, posebno u Hrvatskoj seljačkoj stranci, pa i preko političkog pokreta Narodnog fronta, ali kao zajednički pokret «srednjeg» staleža na ekonomskom području nije uspostavljena, mada se na izvjestan način može takva suradnja nalaziti u pokretu Gospodarske sloge, ali u širem kontekstu kao i politički u Narodnom frontu.

Budući da je definiranje srednjeg staleža iziskivalo klasifikaciju onih socijalnih grupa koje su obrtnici željeli ubrojiti u srednji stalež i s kojima surađivati ekonomski i politički, morali su odrediti prema njima svoja stajališta, a to je značilo i definirati i svoj status unutar tih grupa. U suštini, osim kapitalista, to je značilo odrediti svoj socijalni status pa i svih ostalih grupa, koje su zahvaćale cijeli narod. Stoga su zanimljiva njihova stajališta iz tih aspekata, jer pokazuju ne samo njihova stajališta, već i određene

okolnosti, relacije i percepcije političkih nacionalnih i evropskih zbivanja u to vrijeme. U definiciji vlastitog statusa oni polaze od perspektive da je njihov kvalitetan rad i proizvod uvjet njihovog opstanka, odnosno stanovište da je znanje i vještina zanatlije njegov glavni kapital, čime su se u suštini definirali kao kvalificirani radnici, ali ne i kao proleter, već kao samostalni privrednici, što je slikovito izraženo u jednom članku u Obrtničkom vjesniku iz 1921. slijedećim riječima:» Hoćemo da ličnost i u njoj usredotočeno znanje i sprema postane zaista kapitalom, a nećemo da ta ličnost bude zapostavljena kapitalu. A nećemo ni to da se diže broj glavničarskih poduzeća i radnika, a smanjuje broj samostalnih zanatlija kao izravnih privrednika. Zato su samo ovi zahtjevi i njihovo oživotvorenje podobni da doprinesu i rješenju radničkog pitanja.»³³ Takvo je shvaćanje izražavano često i kasnije u obrtničkoj štampi obje struje i na izvjestan način bilo i stožerno shvaćanje i njihova odnosa prema ulozi kapitala u proizvodnji i društvu te definicije obrtničkog i radničkog statusa kao i usmjerenja djelovanja u cilju oživotvorenja svojeg statusa u proizvodnom procesu i u društvu. Dakako da su pri tome morali odrediti i svoj stav prema kapitalu i odnosu rada i kapitala kao pokretača proizvodnje, a time dakako i pitanje stvaranja viška vrijednosti u procesu proizvodnje pa i njegove podjele. Time su postavili i pitanja koja su postala aktualna i u industrijskoj proizvodnji s ulaskom kvalificiranih radnika u proizvodnju, mada još tada u hrvatskoj industriji nisu bila aktualna, jer je bila pretežno sirovinska. Tako su to suštinsko pitanje pojavilo najprije u obrtničkoj proizvodnji i obrtničke organizacije su ga iznijele u svojim raspravama potaknute borbom za vlastiti opstanak.

Obje struje vezivale su kapital i rad u smislu njihove uzajamnosti, a ne neovisnosti. Rad i kapital nisu poistovjećivali, ali su im davali jednaku vrijednost kao ekonomskim kategorijama i ukazivali na njihovu suštinsku povezanost, što pokazuje i slijedeće razmatranje u Obrtničkom vjesniku iz 1928:»...nije škodljivo za obrtnike stjecanje većeg kapitala koji rezultira iz realnih radova i realnih računa te se ima respektirati, on je tu i preko njega se ne može. Osuđujemo zato zle pojave i nastojimo ih odstraniti, a to ćemo učiniti ako se sami u sebi nastojimo usavršiti.»³⁴ Na taj su način povezali stvaranje kapitala radom, odnosno da je kapital nastao radom pa je i obrtniku za opstanak i stvaranje kapitala potreban rad i njegovo znanje koje treba neprekidno usavršavati ne samo u izradi proizvodnih predmeta, već i u vođenju poslovanja i plasmana proizvoda na tržištu. Oni nisu prihvaćali izjednačavanje rada i kapitala kakvo se javljalo u to vrijeme u komunističkoj sovjetskoj percepciji, odnosno negaciju pravo na slobodnu cirkulaciju kapitala, a time dakako i privatnog vlasništva. Ti su odnosi u to vrijeme bili vrlo raznovrsni od čistog inokosnog vlasništva do potpune etatizacije i teško se bilo usmjeriti na njihove mogućnosti i u svjetskim razmjerima pa tako i u hrvatskom gospodarstvu u kojem je istom trebalo izgraditi nacionalnu ekonomiju ili sve dublje tonuti u nacionalno siromaštvo iz kojeg više nije bilo bijega ni u inozemstvo. Stoga se javljaju i konfuzna tumačenja uloge kapitala u proizvodnji i uopće u tumačenju koncepcija tog problema, u kojima su prevladavale etatističke pod nazivom komunističke i njoj usporedna fašistička, i u kojima je osnovnu ulogu imala državna administracija, a čiju su zaštitu željeli hrvatski obrtnici.

U hrvatskoj politici nedostajala je jaka socijal-liberalna stranka koja bi objedinjavala interese većine proizvodnih subjekata i nadomještale su ih socijal-demokratska i komunistička stranka, pa zato

³⁴ Obrtnički vjesnik 1928

ni one nisu bile takve «tipične» stranke kakve se javljaju istovremeno u političkom životu evropskih država. One su morale, osim klasno staleških okupljati i druge slojeve društva i boriti se za buržoasko-demokratske slobode, a kao su one bile zabranjene ti su problemi probijali u njihovim interpretacijama i u politici i shvaćanjima drugih stranaka i socijalnih struja pa tako i u obrtničkoj, ali prilagođeni njihovim potrebama. Indikativno je u tom smislu jedno razmatranje u Obrtničkom vjesniku iz 1927. koji pokazuje i stav obrtnika prema njima najbližoj grupi radnicima, odnosno njihova shvaćanja socijal-liberalizma pod nazivom «Naši bi socijalisti htjeli biti radnici i buržujci, to ne ide.» pa iznose slijedeća razmatranja:»...zar socijalistima, kad je već ta stranka prošla svoj razvojni tok i onda došla do novog mentaliteta, ne mogu biti drugi građani nego samo radnici i proleterci...Ali neka se dobro uoči da će krajnje ljevičarsko radničko krilo vazda i vječno opstajati, kako to traže uslovi prirodnog razvoja i zakona pa je samo u najmanju ruku jedna nesmotrenost da se sa time računa i da se onda danas pod svaku cijenu vodi borba bez pravih izgleda u pobjedu ljevičara ili desničara kako te bezuspješne borbe i faktično vode ili-ili. Mi mislimo da jedna socijalistička stranka i te kako velikih preduslova za svoj opstanak ima, dašto samo u tom slučaju ako ne vodi politiku čisto radničku. Jer, što je zapravo socijalizam?...Zato je naše mišljenje da socijalistička partija u našoj državi nema biti niti radnička niti buržujaska stranka. Ona bi morala biti stranka društvenog napretka, stranka društvenog blagostanja, stranka jednakosti i istinskih čovječanskih prava koja će moći voditi i zalagati se za sve građane države bez razlike da oni budu u svako doba i pred svima zakonima jednaki. Ona bi morala čuvati i braniti sva najdragocjenija prava čovječja sviju slojeva naroda i svoju klasu i sviju klasa i staleža

bez razlike.»³⁵ Pri tome ističu da se socijalistička stranka u svojoj tradiciji uvijek borila za dosljedno oživotvorenje ideja buržoaske revolucije u toj ulozi može postati svenarodna stranka i pozivajući se na upravo na te tradicije i ulogu socijalističkih stranaka da se opiru državnom kapitalizmu pod imenom komunizma. U tom kontekstu zanimljiva je i njihova definicija klasne borbe, proletarijata i buržoazije, pri čemu nije bilo suštinske razlike između dvije obrtničke struje. Tako je list Zanatlija kojeg bi se moglo ocijeniti kao bližim socijalističkim stanovištima piše o tim problemima i smješta u njih obrtništvo 1926. pod nazivom «Uloga obrta u narodnom gospodarstvu» slijedeće:» Kraj današnjeg velikog broja ljudstva možemo reći da se ljudi ne bi mogli održati na životi bez usavršene obrtničke proizvodnje za koju treba poseban obrtnički stalež. Ta važnost obrta i posebno obrtničkog staleža za narodno gospodarstvo je jasna pa se čuditi da ima pokreta i drugih staleža koji hoće obrtnički stalež omalovažiti i zapostaviti u društvenom položaju zato, jer je manje brojan, a ipak napredak drugih staleža, napose seljačkog, zavisi u velikoj mjeri od obrtničkog staleža. Staleška ili klasna diktatura, bila ona kapitalistička ili proleterska, radnička ili seljačka, kadra je doduše pribaviti momentalno koristi dotičnome staležu ili klasi, ali nije kadra osigurati zdrav i skladan društveni razvoj koji je moguć jedino na solidarnom odnosu svih staleža.»³⁶

Obrtnički vjesnik je u tim pitanjima bio još oštrij u kritikama svake diktature i u vrijeme oštirih socijalnih previranja i političkih sukoba u poratnim godinama. Već 1921. zalaže se za «malog» čovjeka i protiv «nagomilavanja» kapitala i smatraju da bi državna administracija trebala održavati ravnotežu kako ne bi krupni kapital zagospodario i ugrozio ne samo obrt, već i nacionalno-ekonomske interese čijim čuvarima su se obrtnici smatrali:»Trebada dakle da se

³⁵ Obrtnički vjesnik 1927

³⁶ Zanatlija 1926

kapital stavi u službu ove našoj državi prijeko potrebne industrijske privrede, ili će se kapital pod geslom slobode obrta baciti na zanatsko područje i da tako ugnjetava srednji stalež i kada država ne bi sama priznala i pravično uredila naravna ova područja i tako provela podjelu zanatske i industrijske djelatnosti, onda bi ona stajala pod uplivom kapitala i na tome bi onda pogrešnom temelju gradila zakone. Ta bi pretpostavka bezuvjetno zabrtvila razvoj zanata, ona bi ga u toku vremena sve više istiskivala iz njegovog produkcionog područja da konačno i ovaj stalež padne u bijedu i po tome da padne državi i društvu na teret.»³⁷ To razgraničenje je Zakonom o radnjama i formalno izvršeno, ali nije puno pomoglo obrtu u konkurenciji s industrijskom proizvodnjom, pogotovo zato jer je i ona usavršavala kvalitetu svoje proizvodnje i zapošljavala sve više kvalificiranih radnika. Stoga obrtnički ideolozi pokušavaju naći dodirne staleške interese i s buržoazijom, posebno s domaćim kapitalom koji im je i po svojim pozicijama i interesima bio bliži ili su oni smatrali da bi im mogao biti, pogotovo u relacijama s krupnijim inozemnim kapitalom u intencijama stvaranja nacionalne ekonomije i kapitalističke države. Ali osovina im i dalje ostaje okupljanje što šireg sloja privrednog stanovništva u srednji stalež i tako se suprotstaviti i radnicima i njihovim ideologijama.

U okvirima navedenih naziranja kretala su se i staleška razmišljanja obrtničkih ideologa i o nacionalnoj buržoaziji i proletarijatu. Prvoj priznaju egzistenciju i žele s njom koegzistenciju, a drugima čak povremeno ne priznaju ni postojanje kao posebne društvene kategorije. Povremeno skoro identificiraju nacionalnu buržoaziju sa srednjim slojem ističući i nju kao dio hrvatskog naroda, što je ona i bila do te mjere da se suprotstavlja proletarijatu u nacionalnim interesima i o čemu dosta ilustrativno

³⁷ Obrtnički vjesnik 1921

govori slijedeće razmišljanje u Obrtničkom vjesniku iz 1926 pod naslovom « Naša buržoazija i naš proletarijat» pri čemu u buržoaziju ubraja, osim «... onih naših rijetkih bogataša, naše vlastele visokih činovnika i bogatih industrijalaca...od naših školovanih ljudi koji su začahureni u svoje krugove sve kategorije privrednika i službenika od seljaka srednje posjednike ,dakle jednu amorfnu masu posjednika kao domaću buržoaziju kao one koji pitanje svojeg dobrog stanja svojom skrbi i odanom radinošću svojom te dolaze sami po sebi u neki zadovoljavajući položaj. Drugi rješavaju problem samo svojom masom a samo pod utjecajem raznih svojih proroka. Građanstvo nastaje prirodnim načinom i kad bi došlo na vlast bilo bi obazrivo toliko da traži blagostanje za socijalni i ekonomski život i poredak naroda. Proletarijat se oslanja samo na silu. On traži samo sredstvo da u nezadovoljstvu drugih staleža izbije za sebe kapital ili da se u kojem drugom času popne do diktature.» Do koje mjere je taj strah od diktature išao govori i činjenica da u nekim situacijama čak ne priznaju postojanje proletarijata u hrvatskim pokrajinama, jer da nema velike industrije, što je dakako bila netočnost. U jednom članku iste godine pod nazivom «Naš proletarijat» izjavljuju čak slijedeće:»Zaista proletarijat kao ispravni jedan sloj naroda ili kao neka izvjesna i pravna klasa ne postoji ni u Evropi...Nema dakle proletarijata kako se on po svojem duhovnom vođi Marksu ne ispovijeda nigdje u Evropi, a nema ga niti kod nas. To je kićena i ishitrena fraza postavljena samo kao antipod već od davna postojalom građanstvu ili požrtvovnoj i slavnoj buržoaziji koja je kako je znano mnogo učinila za narode i čovječanstvo pa i radništvo. Pošten radnik marljivo i zadovoljno radi za svog poslodavca pa možda i sam postane majstor, a proleter i su neka amorfnu masa beskućnika koja se

vuče po svijetu. Dobar radnik je dobar rodoljub a internacionalci neka idu kuda hoće.» To je svakako bila velika iluzija kao i negiranje krupne buržoazije i spasonosne misije srednjeg sloja pod pokroviteljstvom državne administracije. Navedeni članak napisan je u vrijeme turbulentnih zbivanja u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca te žestokih progona komunista pa je i navedeno stanovište bilo više režimsko nego stajalište svih obrtnika. Ono je bilo potpora s jedne strane ujedinjenoj državnoj vladi i s druge strah za vlastitu egzistenciju u novim državnim okvirima. Negiranje proletarijata kao posebne klase koja bi u hrvatskim i jugoslavenskim uvjetima mogla provesti revolucionarna gibanja bilo je donekle opravdano s obzirom na takva gibanja u više evropskih zemalja u to vrijeme kao i turbulentnim političkim zbivanjima u novoj državi pa su takva stajališta opetovana u više navrata u prvoj polovini 20-tih godina i predstavljala u suštini podršku centralističkoj Pašićevoj vladi koja je upravo slamala političku opoziciju građanskih stranaka iz «prečanskih» krajeva. Bila je to podrška režimu u nadi da će obrtništvo zaštititi i od radnika i od industrijske i novčarske buržoazije, što se pokazalo iluzornim pa poslije razbijanja opozicije i Obrtnički vjesnik ublažava svoja stajališta. Bio je to i strah od etatizacije gospodarstva, koji je imao i ekonomske razloge o čemu govori i slijedeće razmišljanje: »Etatistička eksploatacija je uvijek sa većim poteškoćama od privatne, zato jer je neelastična i sputana birokratskom formom, zato teško funkcionira. Suviše komplicirana direkcija nema nikada istovjetan cilj sa poslom kao kod individualne direkcije privatnih poslova.»³⁸ Takva su rezoniranja imala svojih opravdanja, ali su oni problem

³⁸ Obrtnički vjesnik 1928 ili 1929 ???

postavljali suviše ekstremno i jednostrano, vezujući se također za etatizaciju putem zakonodavstva i uprave državne i pokrajinske administracije koja je zakonodavnim, poreznim, novčarskim i drugim upravnim i ekonomskim mehanizmima djelovala također na poslovne i ekonomske tokove gotovo jednako kao i u etatiziranoj privredi, samo je ostao privid u nominalnom vlasništvu. Iako su stajališta o radništvu donekle bila opravdana, jer je u hrvatskim pokrajinama radništvo, posebno tvorničko, i ostalo izvan obrta, bilo uglavnom nekvalificirano i polu proletarizirano i još uvijek vezano uz selo. Iako se napredak doista trebao kretati u jačanju srednje imućnog sloja stanovništva obrtnici oko Obrtničkog vjesnika su smatrali da treba jačati srednji stalež u kojem nisu nalazili mjesta i za radnike pa ni kvalificirane postavljajući se samo na stanovište vlasništva u proizvodnji, mada su upravo time poticali distribuciju tog vlasništva pa i na osnovi rada, jer su zastupali stanovišta daje rad stvara kapital. Bila su dosta konfuzna stajališta prestrašene grupe proizvođača u njihovim malim i srednjim radionama ugroženih u svojoj egzistenciji koji su također tražili spas i zaštitu od državne administracije. Takva su stajališta izazvala sukob i s jednom grupom obrtnika koji su se izdvojili i osnovali svoje Udruženje i list Zanatlija. Oni nisu tražili samo zaštitu državne administracije, već su smatrali da se trebaju i sami angažirati u upravnim društvenim i državnim institucijama pa su se angažirali, slijedeći socijaldemokratsku tradiciju u izborima za općinska i pokrajinska vijeća te staleške organizacije pa i u političkim strankama te u opoziciji koja se formirala sredinom 20-tih godina režimu, dok je naprotiv grupa oko Obrtničkog vjesnika zazirala od izravnog političkog angažiranja

obrtnika i bila sklonija suradnji s državnom administracijom oko usklađivanja obrtnog zakonodavstva te sređivanja i jačanja zatvorenih staleških organizacija.

Nakon raspada Hrvatsko-srpske koalicije i sloma političke opozicije i grupa u opozicijskoj organizaciji Udruženju zanatlija je bila napadnuta od konzervativnih grupa među obrtnicima te je nakon oštirih sukoba prilikom izbora za Obrtni zbor i neke druge staleške institucije razbijena, iako su povukli znatan broj obrtnika za sobom-Odnos je bio 208: 188 za Savez hrvatskih obrtnika. Nakon toga se dio tog «lijevog» obrtništva povlači u druge organizacije, a drugi dio prilazi Savezu hrvatskih obrtnika i pokušava liberalizirati njegova shvaćanja. Tako je okončan razdor među hrvatskim obrtnicima pobjedom konzervativne struje koja se oslanjala na pomoć državne administracije i propovijedala «apolitičnost» .

Konzervativna obrtnička politika nije bila opoziciona samo prema radništvu, već i prema građanskim strankama pa i Hrvatskoj seljačkoj stranci koje po njihovu mišljenju trebala zastupati interese cijelog «srednjeg» staleža a ne samo seljaka. Dapače, javljaju se povremeno u Obrtničkom vjesniku otvoreni napadi na tu stranku, jer da zagovara «seljake-zanatlije» i u nekim slučajevima suprotstavlja «pravim» obrtnicima na primjer u sukobu «tko može čistiti dimnjake na seoskim kućama» te o izradi raznim poljoprivrednih i kućanskih alata. Tako su ti neposredni interesi otežavali suradnju s tom strankom koja je zastupala interese srednjeg staleža. Političko su angažiranje u izbornim borbama i uopće u političkim raspravama, ukoliko su uopće raspravljali o politici načelno, prosuđivali također s uskog staleškog interesa, ali pod kraj 20-tih godina ipak jača liberalna struja i u Savezu hrvatskih

obrtnika pa se u Obrtničkom vjesniku 1927. javljaju i agitacioni politički članci za « osvješčivanje » zanatlija i čak iznijeta i zamisao o zanatlijskim izbornim listama na predstojećim izborima o potrebi osvješčivanja obrtnika i pokretanju «...jednog idejnog pokretanja zanatlija i ostalih privrednika u tom pravcu kako bi u budućnosti, prigodom parlamentarnih izbora, išao zanatlija i svaki privrednik svjestan na biralište, kojemu će biti jedina svrha da se bori i štiti samo njegov stalež»³⁹ Ipak se njihovo političko angažiranje uglavnom svodilo na rasprave o Privrednom vijeću do kojeg privrednici nisu nikada uspjeli oživotvoriti mada je bilo predviđeno Ustavom.

U svojem političkom angažiranju odnosno konkretnim zahtjevima posebno su isticali u Obrtničkom vjesniku 1928. potrebu «depolitizacije» činovništva u državnim institucijama, jer da je to «...jedna od najvećih državnih potreba, za koju ćemo se založiti uvijek kad to ustreba» To njihovo političko angažiranje bilo je prekinuto diktaturom koja je naredne početkom 1929. uvedena u cijeloj državi da bi već 1931. opet u Obrtničkom vjesniku istaknuli opravdanost svojih zahtjeva u žalbama na postupke državne i samoupravne administracije:» Mi smo dužni na ovo javno upozoriti iz razloga što smo patrioti i dobri državljani i želimo red, rad i zadovoljstvo svakog građanina: želimo jedno harmonično rješavanje samoupravnih problema između samoupravnih funkcionara i područne privrede, a specijalno zanatstva kao srži onog što se s pravom naziva nacionalno građanstvo.»⁴⁰ U vrijeme prethodno donošenju Zakona o radnjama organiziran je niz obrtničkih skupština po svim većim mjestima kako bi zakon

³⁹ Obrtnički vjesnik 1927

⁴⁰ Obrtnički vjesnik 1931

usvojio obrtničke zahtjeve, ali i tada bez političkih konotacija.

Ipak ni obrtništvo nije moglo ostati dosljedno na stručno neutralnom stanovištu, a posebno u 30-tim godinama koje su uslijed krize zaoštrile i konkurentsku borbu u svim društvenim slojevima. Političke razlike i razmimoilaženja, koje su se javile u 20-tim godinama, bile su donekle ublažene Zakonom o radnjama kojim je bilo predviđeno udruživanje svih obrtnika u «prinudne» organizacije na području jedne zanatske komore. Ipak su i dalje postojale određene socijalno-političke razlike kako u odnosu na obrtničko radništvo tako i u političkim stremljenjima u kojima su i dalje ,pa čak i intenzivnije dolazile do izražaja socijal-liberalističke ili nacionalističke tendencije, koje su se ispoljile i neposredno u predratno vrijeme.